

HEJZA

Ervina Toptani, shkrimtare, përkthyesë, sociologe...

**MËNGON EDUKIMI MBI KULTURËN DHE
HISTORINË E VËRTETË SHQIPTARE**

Nën thjerrë

HESHTJE PARA PROGRAMIT KULTUROR DENIGRUES

Po kultura shqiptare e cila është vlerë e pakontestueshme edhe e Maqedonisë së Veriut, që është vlerë e një populli që përfaqëson tridhjetëpërqindëshin e numrit të përgjithshëm të popullsisë së këtij vendi – a duhet të promovohet edhe kjo kulturë e cila është ndër më të lashtat e njerëzimit

Nga Avni HALIMI

Kohë më parë Ministria për Kulturë e Maqedonisë së Veriut publikoi rezultatet e Programit vjetor nacional për kulturë. Ndonëse ky dokument duhet të trajtohet kryekëput si program për diskriminim institucional të kulturës shqiptare, deri më sot nuk pati asnjë reagim, as nga subjektet “kulturore” shqiptare, as nga administrata shqiptare në këtë Ministri por as nga subjektet politike që participojnë në këtë Qeveri! Zhurmuesit e mëparshëm, të cilët nuk pajtoheshin me projektet që kalonin në kohën kur me këtë dikaster drejtonin shqiptarët, ndonëse para vete kanë një “program” pesëdhjetë për qind më diskriminues se sa programet e mëparshme, megjithatë janë zënë në grykë: as gëg as mëk! Aktivitetet kulturore shqiptare janë në numër më të paktë, për nga cilësia më të diskutueshëm, për nga financimi më poshtëruar! Natyrisht, Ministria “nuk gënjen” kur thotë se ky program u hartua nga komisionet a caktuar paraprakisht të cilët kanë vlerësuar se cilat projekte duhet të kalojnë. Komisionet që vendosin se cilat sipërmarrje tregtare për eksport-import mund të merren edhe me “aktivitete kulturore”?! Në informacionin e kësaj Ministrie thuhet se fokus i punës së komisioneve ishin “cilësia e përmbajtjes së projektit, arritjet artistike ose profesionale të bartësve dhe pjesëmarrësve të projekteve si dhe arsyetimi financiar”! Tani, nëse i hidhet një sy programit në pjesën e botimeve, do të shohim që aty kanë kaluar rreth 400 projekte për botim, nga 1000 e sa kanë konkurruar! Dhe ministria përkatëse do të na bindë që të gjitha projektet u analizuar (u lexuan) në përmbajtje dhe, komisioni pa hile u

përcaktua për ata projekte e subjekte që kishin “arritje artistike”? Diskriminimi dhe tallja institucionale që i bëhet identitetit kulturor shqiptar nuk mund të mbulohet me “komisione” e me arsyetime patetike! Njëzet e pesë përqindëshi famoz në 400 projektet e miratuara do të duhej të ishte 90 projekte shqiptare, ndërsa kanë kaluar 60 të tillë, do me thënë, rreth 15 për qind. Ndërsa nga buxheti total për këtë veprimtari që sivjet ishte mbi 60 milion denarë, për projektet shqiptare janë ndare vetëm 10 për qind ose më pak se 600.000 denarë ose rreth 97.000 euro! Veç kësaj, është tepër fyese dhe shumë ofenduese edhe “metodologjia” në bazë të së cilës ndajnë buxhet për secilin projekt. Një seri botimesh kanë përfutuar nga 178.500 denarë një tjetër grup botimesh nga 102.000 den. ka plotë projekte që janë vlerësuar me 76.000 denarë por ka projekt që është vlerësuar vetëm 35.000 denarë (500 euro!). Pra, nga komisioni kërkohet që titujt të vlerësohen në bazë të faqeve të librit me të cilin konkurrohet, dhe jo me vlerën kulturore e artistike të tij! Është një paradoks tjetër shmangia e krijuesve të mirëfilltë të cilët, jo vetëm që nuk angazhohen nëpër të tilla komisione për shkak të “përcaktimeve të tyre politike” por edhe për shkak të “konfliktit të interesit”, sepse ata çdo vit (të njëjtit emra) konkurrojnë dhe, për të tillët më e rëndësishme është ruajtja e “kondicionit krijues” se sa angazhimi intelektual për një program të dinjitetshëm për kulturën shqiptare në Maqedoninë e Veriut.

A mbulohet dielli me shoshë

Ministria e Kulturës në RMV politikë të veçantë e ka edhe financimin e projekteve me interes kombëtar në kulturë që

mbulojnë veprimtarinë ndërkombëtare. Nuk bëhet fjalë për projektet e parapara në programet vjetore të institucioneve nacionale por, për projektet për shfrytëzuesit e tjerë. Pra, me këtë politikë synohet përkrahja e aktiviteteve që promovojnë kulturën e Maqedonisë në nivel ndërkombëtar, përmes projekteve që nuk kanë lidhje direkte me institucione të brendshme shtetërore, por që janë të rëndësishme për rritjen e imazhit dhe zhvillimin kulturor të vendit. Pa dyshim, parashikimi i kësaj veprimtarie ka për qëllim të mbështesë projekte që mund të kontribuojnë në forcimin e marrëdhënieve kulturore dhe ndërkombëtare, duke vënë theksin në promovimin e kulturës maqedonase jashtë kufijve të vendit. Po kultura shqiptare e cila është vlerë e pakontestueshme e këtij shteti, që është vlerë e një populli që përfaqëson tridhjetëpërqindëshin e numrit të përgjithshëm të popullsisë së këtij vendi – a duhet të promovohet edhe kjo kulturë që është ndër më të lashtat e njerëzimit? Në një shoqëri multikulturore si Maqedonia, është e rëndësishme që mbështetja për projektet kulturore të jetë e barabartë dhe të pasqyrojë diversitetin kulturor të etnive që jetojnë në vend. Për këtë duhet të jenë kategorikë sidomos subjektet politike shqiptare derisa të vetëdijesohen maqedonasit dhe të pajtohen paqë me këtë fakt. Kurse institucionet shtetërore, respektivisht Ministria e kulturës, duhet të ofrojë mundësi të barabarta për të gjitha grupet etnike, duke përfshirë shqiptarët, maqedonasit, turqit etj. De jure, shteti i Maqedonisë është përcaktuar për përkrahjen e kultivimit të kulturës shqiptare dhe grupeve të tjera etnike duke u angazhuar në ruajtjen dhe zhvillimin e trashëgimisë kulturore të secilës palë dhe

promovimin e diversitetit, si dhe nxitjen e marrëdhënieve ndërmjet grupeve kulturore. Faktet nga Programi vjetor i 2025 flasin krejt të kundërtën! Pas një analize të përciptë fare lehtë vërehet angazhimi maqedonas në minimizimin apo edhe në mohimin e prezencës së kulturave të tjera dhe, fare nuk është shprehur kujdesi në shpërndarjen e fondeve, e cila, nëse nuk është e barabartë dhe favorizon një grup mbi tjetri, kjo gjithsesi që do të krijojë ndjenja të pasigurisë dhe pabarazisë mes grupeve të ndryshme dhe do të minojë unitetin shoqëror. Uniteti nacional duke mohuar diversitetin kulturor asnjëherë nuk ka qenë produktiv, gjithmonë ka prodhuar hegjemonizmin që nuk e pranon bashkëjetesën as si koncept! Sivjet, Ministria për Kulturë e RMV-së paska përkrahur mbi 260 projekte të shfrytëzuesve të tjerë (jo të institucioneve nacionale), me një buxhet prej 45.871.590 denarë. Nga ky numër projektsh vetëm 19 (1.5%) janë projekte shqiptare me një financim total prej rreth 3.600.000 denarë ose 600 mijë euro (12%), ndërsa 244 projekte maqedonase janë financuar me 42.212.590 denarë ose rreth 7 milionë euro. Ky fakt flet për një diferencë dramatike dhe është një shembull i qartë i pasigurisë financiare dhe favorizimit të një grupi të caktuar. Kjo interpretohet ekskluzivisht si formë diskriminimi institucional që favorizon një grup etnik mbi të tjerët, duke injoruar ndihmën që do të duhej të ishte e barabartë për të gjitha etnitë. Përkrahja e madhe për projektet maqedonase (7 milionë euro) në krahasim me shumën e vogël për projektet shqiptare (600 mijë euro) nënvizon pabarazitë që ekzistojnë në mënyrën e shpërndarjes së fondeve. Ky diferencim ka potencial për ta

rritur ndjenjën e pabarazisë e të pasigurisë dhe të ndihmojë në forcimin e pabarazisë sociale. Nga ana tjetër, shoqatës së maqedonasve nga Shqipëria “Sonce”, i është ndarë buxhet prej gati dhjetë për qind në raport me buxhetin që është ndarë për 19 projektet shqiptare.

Pa dyshim, kur një bashkësi etnik merr një pjesë të papërfillshme nga buxheti i përgjithshëm, kjo nënkupton një shpërfillje të kulturës dhe trashëgimisë së këtij grupi, përkundër mundësive që ofron diversiteti kulturor për forcimin e shoqërisë si tërësi. Në pjesën dërmuese të kryeqendrave botërore por edhe të qendrave informative-kulturore maqedonase të shpërndarë nëpër botë, janë paraparë projekte “Ditët e kulturës maqedonase” dhe bartës të tyre janë subjekte të ndryshme maqedonase. Madje edhe në Qendrën kulturo-informative maqedonase në Tiranë janë paraparë të zhvillohen 9 projekte, që të gjitha maqedonase! Tani edhe shqiptarët e Shqipërisë do t’i bindim se në Maqedoni nuk ka kulturë tjetër përveç kulturës maqedonase?! Kjo qendër në fakt duhet të jetë ekskluzivisht në shërbim të shqiptarëve të Maqedonisë së Veriut përmes së cilës vendi do të prezantohej si shtet me një diversitet të begatë kulturor dhe jo të paraqitet rrejtshëm si shtet monoetnik e monokulturor, sepse realiteti e thyen në kurriz këtë dëshirë hegjemoniste maqedonase.

Komikja në veprimtarinë e dramës

Veprimtaria e dramës, sipas Programit Vjetor Nacional për Kulturën (2025) të Ministrisë për Kulturë të RMV-së, përfshin krijimin dhe paraqitjen e veprave teatrore që do të shfaqen nëpër skenat teatrore. Drama, si një formë e rëndësishme e letërsisë, ka për qëllim të shfaqë jetën njerëzore, ndodhitë dhe konfliktet që lidhen me marrëdhëniet ndërmjet individëve dhe shoqërisë, duke theksuar aspekte të moralit, politikës, emocione të thella njerëzore etj. Në nivel ndërkombëtar, popujt që kanë një trashëgimi kulturore më të pasur e kultivojnë artin e dramës në mënyrë shumë serioze dhe me përkushtim, duke e përdorur këtë formë për të paraqitur realitetet e tyre dhe për të ndikuar në mendimin kritik të shoqërisë. Ata e shohin dramën si një mjet për reflektim dhe përpunim të realiteteve të jetës. Megjithatë, te shqiptarët në RMV situata është e kundërta. Shqiptarët i japin më shumë rëndësi dramave të autorëve të huaj duke iu shmangur krijiimeve dramatike origjinale. Ky fenomen ka dy arsye kryesore: së pari, injorimi i autorëve të dramës shqiptare dhe tendenca për t’i vlerësuar më shumë autorët e huaj bëhet nga vetëperceptimi i regjisorëve dhe produksioneve private se me të huaj do të duken “më të mëdhenj” para publikut; dhe së dyti, një shqetësim tjetër është ndarja e honorarit me autorët shqiptarë të tekstit, praktika këto që pa dyshim po e pengojnë

zhvillimin e projekteve dramatike autentike shqiptare.

Dëshmi e kësaj situatë është fakti që nga gjashtë projekte sa kanë fituar autorët dhe produksionet shqiptare private vetëm dy janë të autorëve shqiptarë. Ky është një indikator i qartë i tendencës për të minimizuar praninë e krijimtarisë dramatike shqiptare në skenat teatrore të vendit. Programi vjetor i sivjetmë nuk ka ofruar pasqyrë të qartë për ta parë këtë fenomen edhe në programet vjetore të institucioneve nacionale shqiptare të kulturës në RMV, ku pa dyshim situata është edhe më katastrofale. Një tjetër problem është shpërndarja e buxhetit për këto projekte. Nga gjithsej 43 projekte të mbështetura, vetëm 6 janë shqiptare, duke përbërë vetëm 7% të totalit të projekteve dhe rreth 20% të buxhetit total të alokuar për projekte teatrore. Kjo përbën një pabarazi të madhe në mbështetje dhe zhvillim të dramës shqiptare krahasuar me projekte të tjera, si ato maqedonase, që marrin mbështetje më të madhe dhe mundësi më të shumta financiare. Në mënyrë më specifike, për manifestimet dhe festivale, situata duket të jetë më e mirë për projektet shqiptare. Nga gjithsej 18 projekte për festivale dhe manifestime, 5 projekte janë shqiptare dhe janë vlerësuar me një buxhet prej rreth 7 ë denarë, apo rreth 115 mijë euro. Nga analiza e të dhënave dhe situatës aktuale të dramës shqiptare në RMV, del një përfundim i qartë dhe kritik: ekziston

një pabarazi e theksuar në mbështetje dhe mundësi për zhvillimin e dramës shqiptare krahasuar me atë maqedonase. Në aspektin financiar, situata është gjithashtu shqetësuese. Nga buxheti i ndarë për veprimtarinë e dramës si dhe për manifestime e festivale, rreth 8.500.000 denarë (rreth 140.000 euro) janë alokuar për projektet shqiptare, ndërkohë që Teatri Popullor Maqedonas, një institucion i madh nacional, për vitin 2023 ka shpenzuar më shumë se 9.9 milionë denarë (rreth 160.000 euro) vetëm për taksì dhe honorarë, apo mbi 14 milionë denarë për ngrohje, komunikim dhe transport. Bazuar në këto të dhëna shihet qartë se mbështetja për dramën shqiptare është mjaft e kufizuar, dhe kjo ka krijuar një hendek të thellë mes mundësive për zhvillim dhe përfaqësim të dramës shqiptare në skenat teatrore të RMV-së dhe dramës maqedonase. Për të siguruar zhvillimin e barabartë të artit dramatik shqiptar dhe për të garantuar që kultura shqiptare të ketë një vend të denjë në hapësirat teatrore, është e domosdoshme që të rritet mbështetje financiare dhe institucionale për këto projekte. Pa një ndryshim të tillë, do të vazhdojmë të shohim një dominim hegjemonist të dramës maqedonase dhe një injorim nacional të mundësive të barabarta për artistët shqiptarë.

Letër nga diaspora

ORIGJINA, MOS TË NGELË NË HARRESË!

Jeta e mërgimtarëve jashtë atdheut duhet të jetë më e balancuar, sepse nuk ka vlerë pasuria, kur zbehen apo humben rrënjët e fëmijëve të tyre, rrethi i të cilëve është i pamëshirshëm kur bëhet fjalë për identitetin

Neviana SHEHI/ Itali

Është fakt i pamohueshëm se fëmijët e bashkatdhetarëve tanë që prej vitesh jetojnë dhe punojnë në vendet të ndryshme perëndimore, por edhe përtej Atlantikut e deri në Zelandën e Re, janë integruar në ato vendet dhe, fatkeqësisht, shumica prej tyre fare pak dinë për origjinën dhe vendin e prindërve të tyre. Çdo e mirë e ka një të keqe, do të thoshte një fjalë e urtë që ka dalë nga gjiri i popullit tonë. Rreziku për ta humbur përgjithmonë një brez të tërë, është real dhe në këtë drejtim pashmangshëm “humbja” është e natyrshme, sepse alternativë tjetër vështirë se gjendet. Por, a mund të shpëtojmë diçka apo të bëjmë diçka që kjo humbje mos të kalojë në përmasa të rënda? Nëse i marrim punët me zemër e dashuri dhe vetëdijesohemi, atëherë këta fëmijë mund t’i bëjmë krenarë për rrënjët e tyre, për historinë e tyre dhe kulturën e tyre.

Pra, fëmijët e bashkatdhetarëve tanë që jetojnë jashtë hapësirave shqiptare duhet ta njohin gjeografinë shqiptare për arsye që lidhen me ruajtjen e identitetit, ruajtjen e lidhjes me atdheun e prindërve të tyre dhe zhvillimin e ndërgjegjësimin kulturor. Në këtë drejtim duhet pak angazhim, vullnet dhe punë që nuk merr shumë kohë. Aq më tepër kur dihet se teknologjia bashkëkohore (interneti) mundëson që para vetes ta kemi çdo cep të botës. Dhe kanë çfarë të mësojnë. Gjithsesi do të ndjehen më ndryshe kur të kuptojnë se vendi i prindërve të tyre është një vend me bukuri të rralla, se ato vende kanë histori të bujshme, kanë një epos që nuk e ka askush tjetër, objekte arkeologjike që dëshmojnë për lashtësinë e lavdishme, kanë muzikë, letërsi, folklor, një trashëgimi kulturore të veçantë dhe shumëçka tjetër.

Jeta e mërgimtarëve jashtë atdheut duhet të jetë më e balancuar, sepse nuk ka vlerë pasuria, kur zbehen apo humben

rrënjët e fëmijëve të tyre, rrethi i të cilëve është pamëshirshëm kur bëhet fjalë për identitetin.

Identiteti është një koncept që përfshin mënyrën se si një individ ose grup e përcakton dhe e kupton veten, në bazë të përvojave, kulturës, vlerave, traditave dhe mjedisit social në të cilin jeton dhe lidhet me përkatësinë ndaj një kombi ose shteti. Në thelb, identiteti është ajo që i jep kuptim jetës sonë dhe na ndihmon të gjejmë vendin tonë në botë!

Megjithatë, ka hapësirë që të shpëtohet ajo që është elementare: njohja e tyre me gjeografinë, historinë dhe kulturën tonë.

Është e pakëndshme kur një fëmijë, bie fjala, që prindërit i ka nga Durrësi e që jetojnë e punojnë në Itali, të mos dijë se shqiptarë ka edhe në Maqedoninë e Veriut, në Kosovë, në Luginën e Preshevës, të mos dijë për Çamërinë...

Njohja e gjeografisë shqiptare është një bazë e shkëlqyer për të mësuar më tej për kulturën, traditat dhe vlerat që lidhen me vendet e ndryshme të hapësirave shqiptare. Njohja e këtyre vendeve, këta fëmijë i ndihmon ta kuptojnë më mirë historinë e familjeve të tyre, por edhe origjinën e tyre.

Mbase, të njohurit e historisë dhe

gjeografisë shqiptare fëmijëve të bashkatdhetarëve tanë u ndihmon të lidhen me komunitetin shqiptar në vendet ku jetojnë dhe të ndajnë histori dhe përvoja të përbashkëta.

Sepse, kur fëmijët të njohin më mirë vendin e prindërve të tyre, ata bëhen më të interesuar për të vizituar hapësirat shqiptare, duke forcuar lidhjen mes diasporës dhe atdheut.

Kuptohet, kjo nxit edhe krenarinë për trashëgiminë e tyre kulturore dhe natyrore dhe ndihmon në krijimin e një ndjenje të fortë të përkatësisë dhe dashurisë për vendin e tyre të origjinës.

ERVINA TOPTANI, shkrimtare, përkthye, sociologe...

MUNGON EDUKIMI MBI KULTURËN DHE HISTORINË E VËRTETË SHQIPTARE

Influenca e rrjeteve sociale dhe mosnjohja e masës në bërjen e gjërave tek brezi i ri, e kanë shkatërruar në themel shoqërinë. Imitimi i modeleve të gatshme “copy-paste” në gjithçka që shikojmë njihet si e vetmja vlerë në modë sot ku anti-vlera ka zënë vendin kryesor

Shkëlzen HALIMI

Ervina Toptani është lindur në Tiranë (1981). Diplomoi në vitin 204 në Universitetin e Tiranës, Fakulteti i Gjuhëve te Huaja, gjuha angleze, dega përkthim - interpretim. Në vitin 2006 në Romë me sukses të lartë magjistroi në Marrëdhënie Ndërkombëtare Diplomaci. Po kështu me sukses të lartë magjistroi në fushën e Sigurisë ndërkombëtare në Bruksel (2013), dhe në fushën e filozofisë në Vjenë në vitin 2017. Doktoroi në Vjenë në fushën e Edukimit (Doctor of Philosophy in Education) 2021.

Për pesë vite ka punuar si pedagogë në Universitetin e Tiranës. Pastaj, për 3 vite në NATO si staf diplomatik. Po ashtu për pesë vite punoi si këshilltarë adjutant e Drejtorit të përgjithshëm të Policisë së Shtetit. Aktualisht, prej pesë vitesh, Ervina punon si pedagogë në një kolegji privat në Vjenë, ku jap dy lëndë të ndryshme. Flet pesë gjuhë të huaja dhe prej shtetit italian, atij amerikan dhe austriak njihet si përkthyesë ligjore për gjuhët e tyre. Ervina është autore e katër librave: “Esad Toptani dhe shqiptarët në vështrimin evropian”, botuar në vitin 2017, “Mafia ne familjen time”, 2020, “Rrëfhem me dashuri”, 2022 dhe në mesin e muajit shkurt vepra e saj “Ich spüre die Liebe” botohet në Gjermani, Austri dhe Zvicër. Ervina është e martuar dhe është nënë e dy fëmijëve. Në vitin 2014 asaj i ndodhi diçka që në rrethana normale do të ishte e paimagjinueshme – për shkak të mbiemrin e përjashtojnë nga puna!

HEJZA: *E nderuara Ervinë, çfarë do të thotë të mbani mbiemrin Toptani, një mbiemër ky me shumë peshë në hapësirat shqiptare, por edhe më gjerë?*

E. TOPTANI: Në radhë të parë ju falënderoj shumë për intervistën. Jam e lumtur që kjo intervistë përkon me botimin e librit tim të parë në gjuhën gjermane “Ich spüre die liebe”, i cili sapo ka dalë në libraritë e të tre shteteve gjermanisht-folëse, Gjermani, Austri, Zvicër dhe kjo gjë më gëzon mjaft. E nisa me këtë koment për t’iu përgjigjur kësaj pyetje pasi të shohësh emrin tënd në libraritë e Europës është gëzim më vete. Të kesh një mbiemër që ka lidhje me historinë e vendit tënd, do të thotë shumë, në çdo kuptim. Mbiemri më shumë se gjithçka tjetër është pikësëpari njohja me veten, identiteti yt i trashëguar. Është një imazh që përcillet që prej legjendave e historive që nisin de facto në shekullin e 11 sipas pemës së familjes që varet në shtëpinë time sa një faqe muri, deri tek imazhi që njeriu krijon për veten, dëshira për të kujtuar e rjetuar veprat e kryera nga paraardhësit. Mbiemri për çdo individ është lidhja organike me vendin tënd, me historinë e të parëve, me gjakun që të rrjedh ndër deje, me origjinën e vjetër të stërgjyshërve. E mendoj këtë gjë sa herë shikojmë në varreza me fëmijët e mi dhe çuditërisht varri i gjashtë-gjyshit të fëmijëve të mi ka mbetur në këmbë, i paprekur nga sistemi komunist i dikurshëm që i shkuli dhe theu të gjitha varret e vjetra, sidomos ato që përmbanin simbole fetare. Por varri i gashat-gjyshit tonë është aty, me një pllakë gjigande

guri shkruar në gjuhën shqipe të para dy shekujve. Është një ndjesi unike të dish rrënjët e tua. Shumë pak njerëz e përjetojnë këtë fat. Shumica e njerëzve që kam njohur në jetë si në Shqipëri, po ashtu dhe në shtetë të ndryshme të Europës ku kam jetuar, nuk njohin më shumë se stërgjyshërit e tyre. Po ashtu është një ndjenjë e fortë krenarie dhe besimi në trashëgiminë e ruajtur të të parëve, është ndjenjë përkatësie dhe nderi tek vetja, ndjenjë e fortë respekti për familjen tënde dhe imazhin e saj.

Mbiemri është përfaqësimi i të gjitha këtyre vlerave të ruajtura dhe të transmetuara në breza që të imponon përcaktimin tënd si individ në shoqërinë ku bën pjesë e në vendin ku jeton, pavarësisht nëse është ky atdheu yt apo një tjetër vend, ti je pasardhës i atyre burrave që kanë bërë historinë dhe kjo të ndjek gjithë kohën nga pas, e shpesh të rëndon mjaft mbi supe për peshën që mban në vetvete. Një mbiemër i tillë është pjesë e një detyrimi të madh, po ashtu. Gjithnjë të vjen në mend pyetja: a jam i aftë të jem një ndër ata njerëz që ia

lartësuan peshën këtij mbiemri? A jam në gjendje t’i bëj ata krenarë?

Më ka ndodhur të shkoj në universitete të ndryshme në Europë e t’i gjej emrat e disa Toptansve të shënuar me shkronja të arta, si në Universitetin e Munihut, të Grazit, të Vjenës, të Berlinit, të Romës, të Stambollit, të Sorbonës. Po ashtu në shumë libra autorësh të ndryshëm, të shkruar në kohë e periudha të ndryshme, gjen emrat e tyre të përmendur siç u ka ndodhur dhe fëmijëve të mi në Vjenë, në orën e historisë në gjimnaz të gjejnë emrat e stërgjyshërve të tyre në librat e shkollës austriake. Kjo është ajo magjia e shoqëruar me një ndjenjë përgjegjësi mjaft të madhe që shumë pak njerëz kanë mundësi ta jetojnë. Mbiemri për mua ka qenë një pasaportë ku brezat e mëparshëm kishin investuar dhe vulosur nderin, punën dhe respektin e tyre, pasaportë kjo që nuk njih kohë. Por, edhe e kam pësuar prej mbiemrit sigurisht, siç e pësoi e gjithë familja e madhe gjatë 50 viteve diktaturë ku mbiemri përfaqësonte atë çka komunistët i verbonte dhe i linte në hije. Kur një mbiemër të fut tmerrin për vlerat që ai

përfaqëson, sigurisht që pushtetari do të sillët si në rastin e novelës së gjarprit me xixëllonjën. Në vitin 2014 në Tiranë, mua më heqin nga puna me motivacionin verbal se kam probleme me mbiemrin! Nuk u besoja dot veshëve! Ndoshta jam i vetmi rast në Shqipëri që u pushua nga puna pa një urdhër largimi, siç ndodh gjithmonë në këto raste, por vetëm me një komunikim të drejtorit duke më thënë: ju znj. Toptani duhet të largoheni, sepse keni probleme me mbiemrin dhe ata lart nuk ju duan këtu. Atëherë e mora mbiemrin me vete dhe pa kaluar as një javë kohë nga ky komunikim verbal, i shkruaj kolegjit të Vjenës duke ju treguar çfarë po më ndodhte në vendin tim dhe sesi po pushohesha nga puna për diçka kaq absurde. Ndërkohë, ju kërkoj atyre të bëj testimet e duhura e të paraqes të gjitha dokumentet e diplomat e mia për t’u punësuar pranë tyre. Dekani i kolegjit më shkruan: nëse Shqipëria nuk ju do prej mbiemrit që keni znj. Toptani, atëherë ne jemi të lumtur t’ju kemi mes nesh. Kjo ndodh kur mbiemri të tregon peshën e fuqisë që ka si në të mirë po ashtu dhe në të keq dhe ti vetë mëson vlerën tënde individuale.

HEJZA: *Jeni autore e veprës “Esad Toptani dhe shqiptarët në vështrimin evropian” (2017). Çfarë përmban ky libër dhe, me pak fjalë, cili ka qenë vështrimi evropian për Esadin dhe shqiptarët?*

E. TOPTANI: Ky është një libër historik publicistik që prek periudhën e Shqipërisë së viteve 1911-1922. Është periudha që ne shqiptarët përgjithësisht e njohim pak dhe e njohim keq. Ky libër përmban shumë dokumente te panjohura, të cilat unë i kam marrë prej arkivave të disa vendeve europiane e më gjerë ku tregohet kryekëput arsyeja se përse ne shqiptarët për dekada të gjata, tashmë 8, nuk e njohim historinë e vërtetë të vendit tonë dhe kjo është bërë me arsye të mirëmenduar sigurisht. Duke njohur të vërtetën historike, duke njohur figurat politike të kohës dhe arsyet e veprimeve të tyre, të aleancave të tyre, problematikës së kohës, duke e parë në kohë dhe hapësirë këtë problematikë, shqiptarët do të mësonin jo vetëm të vërtetën e tyre, por do të nxirrnin dhe shumë mësimë të mësuara nga historia, siç kanë bërë dhe kombet e tjera. Por, ne na e kanë fshehur dhe na e kanë shtrembëruar historinë me dashje dhe me arsye siç e përmenda dhe më lart, të mirë-menduar. Një popull që lihet në errësirë të plotë përsa i përket të kaluarës së tij, është lehtësisht i manovrueshëm, sepse është një popull i mashtruar, një popull që nuk njih vetveten dhe që përsërit si në një spirale të mallkuar të njëjtat gabime në çdo dekadë. Vështrimi evropian për Shqipërinë ka qenë gjithëherën ai që kemi jetuar ne deri para 10 viteve, le të themi, pra përgjatë një shekulli e më shumë Europa ka pasur të njëjtin mendim për ne. Sallonet ndërkombëtare ku gatuhej “paqja” e popujve jo vetëm që na njihnin keq, por na njihnin dhe shumë pak dhe pikërisht ata që as nuk donin të na njihnin, kanë qenë gjithnjë ata që duhet të vendosnin për ne dhe për fatin e trojeve tona. Ne ende vuajmë edhe pas më shumë se një shekulli gabimet e ndërkombëtareve

HEJZA

që trojet tona i copëtuan sipas orekseve e dëshirave të tyre. Ndërkohë, përveç kronologjisë së dokumentacionit që hedh dritën e të vërtetës mbi këtë periudhë kohore në Shqipëri, unë kam përcjellë dhe një pjesë të mirë të mendimit politik, gjeopolitik, qytetar, e social sesi na shihnin ne europeanët e fillim-shekullit të 20-të. Çfarë thuhej në sallone e tyre për ne, në gazetat e revistat e tyre, sa peshë kishte Shqipëria në kohën e vështirë që po jetonte. Të gjitha këto vite, ecuria politik, e luftërave ballkanike, ardhja e Princ Vedit, lufta e Shkodrës dhe Lufta e Parë Botërore, Konferenca e Paqes në Paris e të tjera, janë paraqitur mjaft të plota në këtë libër. Me pak fjalë, është një libër prej 400 faqesh që përmban në faqet e tij të gjithë periudhën e detajuar historike dhe publicistike prej vitit 1911-1922. Po ashtu në këtë libër bën pjesë dhe zbulimi im për një libër dokumentar, mjaft të rëndësishëm të Stephen Bonsal, krahut të djathtë të kolonelit House në Konferencën e Paqes në Paris, që ishte njeriu që presidenti Willson i besoi postin e tij pas largimit të tij nga kjo konferencë. Libri titullohet “Suitors and suppliants, the little nations at Versaille” dhe u shkrua në vitin 1922, por meqë përmbante dokumente sekrete për vetë natyrën dhe postin politik që mbante autori i tij, u lejua të botohej në vitin 1945. Mua librin ma sollën prej arkivit të Shtëpisë së Bardhë në Uashington në kohën kur isha diplomate në NATO, në Bruksel. Një dokument fantastik që hedh poshtë të gjithë historinë e stisur, të deformuar e të sajuar prej komunistëve shqiptarë në 50 vite diktaturë. Jam e para që e kam sjellë këtë libër në shqip, duke e përkthyer me pjesë e duke ua shpërndarë disa miqve historianë e studiues në Shqipëri, sidomos kapitullin e pestë të tij titulluar: “King Nicolas of Montenegro and Essad Pasha of Albania: Black Mountain folks versus the Sons of the Eagles”. Ky libër ishte shumë më i madh se unë dhe tregoi që nuk kishte aspak nevojë për mua, në mos isha unë që kisha pasur shumë nevojë për të, por nuk e dija deri ditën që u botua. Është shitur në një kohë rekord dhe është ribotuar disa herë që prej vitit 2017 e, herë pas here, njerëzit më shkruajnë që vazhdojnë ta kërkojnë e ta porosisin online. Pra, ai libër vazhdoi jetën e tij pa pasur nevojë aspak për emrin tim, apo për ndihmën time. Ia shtroi vetë rrugën vetes.

HEJZA: *Ju keni thënë se poetët gjenerojnë atë çka i bën më të afërt me Zoti, përgjithësisht prej vuajtjes, prej boshllëkut, prej kaosit e padrejtësisë, por me qenë i pavdekshëm. Na e elaboroni pak më gjerë këtë konstatim?*

E. TOPTANI: Është një moment mjaft i bukur ky që keni shkëputur ju. Para dy vitesh kam shkruar pasthënien e një libri shumë të veçantë me ese poetike të një autori ta panjohur fatkeqësisht dhe nuk di si ndodhi që esetë poetike (të shkurtra, por me mjaft mendim të thellë brenda) i lexova të gjithë njëherësh. Nuk më ndodh kjo zakonisht pasi preferoj t’i shijoj ngadalë e prej secilës pjesë të nxjerr mendimin e kulluar, por ky rast ishte i përveçëm. Si pasojë e shkrova dhe pasthënien të gjithën njëherësh pas leximit, pa u ndalur asnjë minutë, ndërsa shkruaja dhe magjia ishte se e gjithë proza për një filozofi të hollë letrare m’u derdh gishtërinjve që lëviznin në tastierë sikur luaja në piano, në gegnisht. Aty them: Poetët gjenerojnë at çka i ban ma të afërt me Zotin, përgjithësisht prej vuejtjes, prej boshllekut t’asgjasë, prej kaosit e padrejtësisë, por për me kenë i pavdekshëm, Njeriut që shkruen, s’i mjafton ndjesia, as përjetimi i fortë i dashnisë. Duhet me kenë n’gjendje me lundrue n’ujnat e nji deti t’tallazuem mendimesh t’thella e m’u shkputë prej stuhisë s’arsyetimit që godet mendimin e kulluet t’filozofisë ma kuptimplote t’jetës. Duhet ta keshë jetue intensivisht, ta keshë provue gjuhën e saj n’çdo milimetër të trupit tand, tue t’u fut në l’kurë e tue të mbrritë n’shpirt, me mujtë me e nxjerrë këtë t’fundit krejt t’lakuriqtë përmes fjalës. Jam e bindun se njeriu s’e njeft dashninë, pse njeriu mendon se din me dashtë! Për mua poetët gjenerojnë atë çka më së miri

ka thënë Sokrati i madh, afërsinë me Zotin, dhe vetëm ata munden t’i afrohen aq shumë marrëzisë së butë që njerëzit e zakonshëm e përjetojnë rrallë, por poetët e përjetojnë në çdo moment të jetës. Ndaj jo gjithkush mundet të jetë poet, nuk mjafton kurrsesi të dish të thurësh vargje.

Dellin artistik të të shprehurit bukur mund ta kenë shumë njerëz, po ashtu ndjesitë e forta të përjetimit apo artin e të ndërthururit të këtyre elementëve së bashku, por vetëm një poet mundet të derdhë filozofi jete në vargje e ndaj bota poetët nuk i ka pasur me shumicë e qëndrojnë në piedestale të paarritshme prej shekujsh ata që vërtet janë të tillë. Vazhdojnë të lexohen, të magjespin po

njësoj prej dekadash e shekujsh. Njësoj si për dashurinë po ashtu dhe për poezinë e thellë e të bukur kam të njëjtin koment që kam shkruar në këtë pasthënie libri: Njeriu s’e njeft dashninë pse njeriu mendon se din me dashtë! Njeriu nuk mund të shkruie poezi pse njeriu mendon se din me shkruie!

HEJZA: *Sipas Jush, gëzimi më i madh*

është kur kupton se dashurinë që ke nxjerrë prej shpirtit s’ta ka bërë pis interes, paraja, fjala thënë pas krahëve. Pse?

E. TOPTANI: Besoj vërtet se është kështu. Bota ka qenë gjithë herën një lëmsh i

madh ku shpesh fitojnë mashtruesit e jo të drejtët, por ekuilibrin e hollë sa një fije floku ku qëndron kjo bota jonë sa e vogël po aq dhe e madhe e mban në jetë dashuria dhe mirësia e atyre pak njerëzve të mirë në raport me pjesën tjetër. Ne të gjithë e matim kohën me kujtime e veprat tona të kryera gjatë jetës, të paktën ata që vërtet mendojnë se kanë jetuar. Koha nuk matet me vite, në të kundërt do të

Këtë e kupton pikërisht kur përballesh me këta të dytët, me hileqarët e vegjël, siç i kam quajtur unë në një shkrim timin të botuar më parë “burrat e vegjël që vranë fisnikërinë e jetës”, dedikuar filozofisë së shprehur në librin e shkëlqyer të autorit austriak Wilhelm Reich, “Njeruci”. Nuk ka dhimbje më të madhe për një njeri besoj sesa kur kupton se dashuria e mirësia e dhënë i nëpërkëmbet, i poshtërohet apo i hidhet në plehra si një leckë e përdorur pa vlerë. Mendoj se kjo është dhimbja më e madhe shpirtërore për një njeri që jep çfarë ka më të shenjtë, shpirtin.

HEJZA: *Me studentët tuaj në Vjenë, ndër të tjera, keni shtruar edhe pyetjen: Çfarë është thelbësore tek njeriu? Trupi, bukuria, mendja?*

E. TOPTANI: Tema të tilla i diskutojmë shpesh në moduln e edukimit nëpërmjet filozofisë dhe letrave. Sigurisht që bukuria e vërtetë nuk qëndron te trupi, te pjesa fizike e njeriut, përkundrazi. Qëndron te shpirti i cili reflektohet te mendimet sikurse dhe te vlerat që e udhëheqin atë, te mënyra që njeriu zgjedh për të jetuar. Aftësia e shpirtit (anima, siç e njohim në latinisht, por Platoni përdorte termin “psykhe”, që i atribuon ndërgjegjes së njeriut atë që ne sot e njohim si shpirti. Ky dallim thelbësor ndërmjet ndërgjegjes apo arsyes së brendshme dhe shpirtit, u ngatërrua si konotacion kur “pushtetin” e mori në dorë Kisha, por kjo është një temë mjaft e gjatë dhe e ndërlikuar për t’u diskutuar, sepse kërkon dhe një publik të përgatitur për të vënë në njërën anë filozofët e mëdhenj të antikitetit dhe Kishën me rolin e saj të mëvonshëm dhe sigurisht për të treguar sipas kronologjisë historike filozofinë në bërthamë dhe ndryshimit të kësaj filozofie më pas, pra arsyen përse ndodhi kjo,po thojka më lart se aftësia e shpirtit për të menduar dhe kërkuar të vërtetën është bukuria e vërtetë e njeriut. Bukuria e trupit që asnjë thelb është e gënjeshtërt dhe nuk ka asnjë vlerë përpos atë të përmbushjes së epshit për njerëzit që mbeten gjithnjë në nivelin e njeriut të zakonshëm, është pasqyrim i jashtëm i një realiteti ekzistent për një kohë fare të shkurtër. Bukuria është diçka që mund të perceptohet përmes harmonisë ndërmjet formës dhe kuptimit, ndërmjet ndjeshmërisë dhe arsyes. Mes të gjithë këtyre elementëve së bashku qëndron balanca që sjell perfeksionin. Pra, mbetemi te thënia lapidare e Saint Exupery tek “Princi i Vogël”: Ajo që është thelbësore, është e padukshme për syrin. Gjërat më të rëndësishme perceptohen me zemër dhe mendje e jo me sy.

HEJZA: *Çfarë kemi ne shqiptarët autentikë që sot brezat e rinj vështirë se e marrin në konsideratë në garën marramendëse të kopjimit të çfarëdo lloj gjëje të pavlerë që paraqitet si vlerë?*

E. TOPTANI: Kjo pyetje prek shumë aspekte të shoqërisë dhe kulturës shqiptare e ka një rëndësi të madhe në kontekstin e kohës moderne. Ne kemi një trashëgimi të pasur kulturore që është ndërtuar përgjatë shekujve dhe është ndërtuar më një sakrificë ekstreme, duke pasur parasysht historinë e këtij populli, represaliet e vuajtjet që ka duruar e përjetuar në shekuj, e pikërisht kjo lloj kulture është e lidhur ngushtë me identitetin tonë. Trashëgimia jonë përfshin zakone, tradita, mbi të gjitha moralin, vlera të komuniteti dhe nderimi për natyrën dhe jetën që sot duket krejtësisht e harruar. Dhe ka arsye përse ka ardhur kjo harresë e përse sa vjen e shtohet, duke u larguar gjithnjë e më shumë prej burimit të zanafillës. Jetesa në diktaturë për një gjysmë shekulli sigurisht nuk do të kalonte pa pasoja të mëdha për të gjithë shqiptarët. Moraln si vlerë të çmuar e ruajtën pak njerëz, e kryesisht ata që pësuan padrejtësitë më të mëdha. Shqiptarët u kthyen në shumicë me dëshirë në njerëz të vegjël që, për të përfituar diçka materiale, më shumë spiunonin kë të mundeshin. Kam parasysht gjyqet popullore në kohën e komunizmit në këtë rast, e linçimi i masës që gjente armikun e radhës, të gatshëm për të asgjësuar çdo lloj njeriu që përfaqësonte një vlerë në vetvete, pra

vlerës dhe moralit shteti dhe shoqëria i shpalli luftë qysh herët. Komunizmi na mësoi që armiku i parë për secilin nga ne ishte shteti. Shteti të burgoste në emër të popullit (absurditeti më i madh në botë), shteti vendoste racionin e bukës që ti meritoje, shteti të merrte pronën, shtëpinë, gjënë e gjallë, të burgoste djalin, burrin, babain, nënën. Shteti të linte pa shkollë, të internonte, të hiqte të drejtën të flisje, madje të hiqte të drejtën të mendoje. Shteti vendoste deri modelin e flokëve dhe të modës që duhej ndjekur, domethënë të modës që nuk duhej ndjekur. Pra, shteti ishte dhunuesi i parë i individit dhe përdorte shoqërinë si një masë amorge të verbër, sa kohë ua kishte hequr të drejtën e të menduarit, për të gjetur armikun e radhës e për ta ndëshkuar atë. E gjitha kjo në një popullsi me më pak se 3 milionë banorë. Çfarë lloj kulture mund të jetonte në këto kushte kur ishte e ndaluar të lexoje të mëdhenjtë botërorë të letërsisë e të mendimit? Më kujtohet që gjyshe time herë pas here i tërhiqnin vërejtje të rënda në mbledhjet e lagjes, ato të frontit për ata që i kujtojnë, sepse harronte çdo dite dhe thoshte faleminderit ndërkohë që nuk duhet ta thoshte. Pra, ne trashëguam kulturën se shteti është dhunuesi, vrasësi ynë, ndërkohë që shtetet e tjera fqinje me ne kujdeseshin për çdo shtetas të tyre në të gjithë kuptimin e fjalës dhe shteti për ta ishte dhe është shpëtimtari, gjë që ne ende, pas 85 vjetësh, nuk e kemi arritur e mesa duken gjasat as nuk do ta arrijmë ndonjëherë. Brezi i ri sot është edukuar prej prindërve që janë pjesë e trashëgimisë të vazhdimit të kulturës që la komunizmi, nëse mund të quhet kulturë dhe akoma më thellë shkon degradimi i kësaj kulture përgjatë 34 viteve demokraci. Kur zhvlerësohet dija, shkolla si institucion, atëherë nuk mund të flasim më as në parim për ekzistencën e ndonjë lloj kulture. Unë vetë përgjatë kohës kur punoja në Shqipëri kam pasur eprorë që nuk dinin të shkruanin korrekt shqip, që nuk dinin të lexonin korrekt, që diplomat i kishin të blera dhe nuk kishte fyerje më të madhe për mua sesa kur diplomat të përfituara me vite punë e sakrifica të qëndronin mbyllur në sirtar, sepse nuk kishin asnjë vlerë në Shqipëri. Dhe, në fakt, vlerat e shumicës si unë i njohu Europa e më gjerë ku jetojnë e punojnë sot mijëra shqiptarë të arsimuar e të edukuar në shkollat më të mira të botës, por që në Shqipëri nuk i qas askush as tek dera e një institucioni të rëndomtë. Këtë gjë ne do ta paguajmë shtrenjtë me dekada të gjata, por siç duket askush nuk e kupton sa e rëndë është kjo, sa kohë nuk bëhet asgjë për të ndrequr gabimet.

Brezi i ri sot jeton në epokën e konsumizmit dhe nuk bëhet fjalë për të kuptuar vlerat. Madje, mua nuk më shqetësojnë vlerat, aspak. Ato ndryshojnë në raport me kohën dhe shoqërinë ndaj çdo periudhë e caktuar udhëhiqet nga vlera të tjera, përveç atyre universale që janë të pakohë. Mua më shqetëson fakti se duke mos u pajisur me kulturën e duhur, sidomos brezi i ri, janë plotësisht apatikë edhe përsa i përket gjësë më të thjeshtë, të kuptojnë se çfarë është e mirë dhe çfarë është e keqe, kjo është bërthama. Ne kemi të rinj në moshë fare të mitur që vrasin në oborrin e shkollës shokun, që mbajnë më vete armë të ftohta, që nuk kanë asnjë ide se çfarë pasojash mund të sjellin këto veprime, që nuk njohin vlerën e asaj çka është e mirë, por përkundrazi të kegen e shohin si mjaft pozitive. Dhe askund nuk bëhet një emision televiziv në 100 televizione private që ekzistojnë në Shqipëri ku të thirren psikologët, mësuesit, prindërit, vetë të rinjtë e të flitet, të debatohet, të shkëmbehen mendime mbi këtë pikë kaq të rëndësishme e të ndjeshme. Aq të pamësuar jemi ne me kulturën në përgjithësi sa kam vënë re që dhe dashuria si koncept njihet shumë pak, sidomos ajo që ka lidhje direkt me veten, respektin dhe dashurinë për veten sikurse dhe për tjetrin. Influenca e rrjeteve sociale dhe mosnjohja e masës në bërjen e gjërave tek brezi i ri, e kanë shkatërruar në themel shoqërinë. Imitimi i modeleve të gatshme “copy-paste” në gjithçka që shikojmë njihet si e vetmja vlerë në modë sot ku anti-vlera ka zënë vendin kryesor. Kontributin më madhor

në këtë shkatërrim e ka dhënë mungesa e edukimit mbi kulturën dhe historinë e vërtetë shqiptare. Mua më mungojnë tepër disa prej vlerave me të cilat u rrita, të cilat nuk i gjej as në Vjenë ku jetoj prej vitesh, siç është vlera e solidaritetit të komunitetit ku bëja pjesë. Ne ishim të gjithë njësoj, ne tiransit që e njihnim njëri tjetrin që në të folur, që shtëpitë rrinin pa çelës e asgjë nuk humbiste. Këtë lloj vlere nuk e gjej më fatkeqësisht, sepse

kjo përjetohet vetëm në qytetin tënd, në vendin tënd, e tashmë kjo është diçka që i përket të kaluarës e nuk është ruajtur dot. Shqiptari e ka pasur gjënë më të shtrenjtë nderimin e familjes, nderimin e prindërve, kujtimin e gjyshërve e nuk i treste dheu pa i çuar amanetet deri në fund. Sot imitimi i modeleve të gatshme perëndimore ku familja ka shumë kohë që është degraduar, na solli dhe ne frymën e helmuar të kësaj anti-vlere. Shqiptari

natyrën dhe respektin e dashurinë për tokën, për kafshët e gjithçka që e rrethonte, e ka pasur të shenjtë po aq sa familjen, por sot jo më. Edhe kjo vlerë është harruar me të tjerat e dyshoj fort se brezi i ri sot e kupton çdo të thotë për shqiptarin e dikurshëm të prekje tokën me duar, ta ledhatoje atë, madje dikur kam njohur të moshuar që për të kuptuar se cilat perime, fruta apo drithëra ishin të përshtatshme për t’u mbjellë në një vend të caktuar, fusnin një copë dhé në gojë dhe, sipas shijes së tij, kuptonin çfarë kulturash duheshin mbjellë në atë tokë e sa i bollshëm do të ishte prodhimi. Nuk besoj se brezit të ri ua ka mësuar dikush këto gjëra. Detyrimin kryesor e ka familja bashkë me shkollën, por tek ne, të dyja këto institucione të shenjta kanë ardhur me zbritje të shpejtë e të vazhdueshme. Po nuk shkuam tek rrënjët nuk do të kemi kurrë degë të forta e të qëndrueshme, e të shëndetshme.

HEJZA: *Sot, fatkeqësisht, shumë lehtë e pranojmë të huajën, por edhe më lehtë e harrojmë atë që është e jona. Kjo gjë ndjehet edhe në raport me kulturën. Pse po ndodh kjo?*

E. TOPTANI: Kjo pyetje prek thellësisht një nga dilemat më të mëdha të kohës sonë: si dhe pse kultura jonë shpesh lëviz në hije të influencave të asaj çka është e huaj, duke harruar të vlerësojë atë çka është e jona. Për mendimin tim kjo është pasqyrë e një procesi të gjerë që lidhet me mënyrën se si individët dhe shoqëria shpesh përballen me transformimet e shpejta dhe globalizimin e pandalshëm, duke shtuar këtu dhe dëshirën për të refuzuar atë çka është e jotja me idenë se ajo çka është e huaj, është më me vlerë. Sigurisht kjo gjë reflekton dhe nivelin e kulturës që shoqëria ka. Në botën e sotme, ku informacioni dhe influencat përhapen me një shpejtësi marramendëse, ekziston tendenca që shumë njerëz, veçanërisht brezi i ri të tërhiqen nga ato që vijnë nga jashtë si modele të mirëqena e tërheqëse e që detyrimisht shihen si më të suksesshme. Nuk ka asgjë të keqe të kërkosht, të vlerësosh e të bësh tenden të renë, në fund të fundit nuk do të kishte kuptim bota, por jo domosdoshmërisht duhet përbuzur apo hedhur në koshin e plehrave çdo gjë e vjetër që na lënë trashëgimi brezat. Ajo që është e huaj shpesh konsiderohet si më e avancuar, më e sofistikuar, më “moderne”, dhe kjo nënkupton një shképutje nga vlerat që mund të duken më të zakonshme apo të pasura me histori, por të cilat, fatkeqësisht, duket sikur mbesin mbuluar nga shkëlqimi fals i trendeve të reja. Ky nuk është vetëm një “gabim” ose thjesht mungesë vëmendjeje. Ky fenomen është pasojë e drejtpërdrejtë e mungesës së një reflektimi të thellë mbi vlerat që e përbëjnë identitetin tonë kulturor. Kur një shoqëri jeton në një periudhë të trazuar me dekada të gjata ose del pas një periudhe të gjatë të mbizotërimit të dhunës sistematike, ndodh që njerëzit të kërkojnë shpejt një identitet më të përgjithshëm, më global, më të ndryshëm duke dashur të shuajnë kujtesën për gjithçka të dhimbshme të jetuar më parë. Kërkesa për t’u përshtatur me modelet e huaja shpesh bëhet më e fortë kur shoqëria përjeton krizë të thellë të identitetit ose mungesë së thellë të vetëdijes kulturore.

Por, çfarë po humbasim në gjithë këtë proces? Në thelb, po humbasim lidhjen me rrënjët tona, me ato që janë thelbësore dhe formuese për kulturën tonë. Një popull që harron vlerat e veta për t’u përshtatur me influenza të jashtme, rrezikon të humbasë vetëdijen e tij, rrezikon të mos ekzistojë më. Duhet të kuptojmë, mbi të gjitha, se kultura nuk është diçka statike, e pandryshuar, përkundrazi ajo është diçka që evoluon, por që ka nevojë për rrënjët e saj për të mbijetuar. Të nderojmë atë që është e jona, do të thotë të njohim dhe vlerësojmë pasurinë që mbartim, dhe ta ruajmë këtë pasuri për brezat që vijnë, duke i dhënë frymën e duhur të modernitetit në mënyrën që e pasuron, dhe jo që e humb atë. Sfida e vërtetë me të cilët duhet të përballemi, është të gjejmë një ekuilibër midis një të kaluare ku prevalojnë vlerat më të bukura dhe

HEJZA

një të ardhmeje që i kërkon shoqërisë të ndryshojë, pa humbur asnjëherë identitetin tonë në kuptimin më të thellë.

HEJZA: *Siç keni treguar edhe ju, sot janë të paktë ata që u kanë folur a shpjeguar ndonjëherë fëmijëve diçka mbi Eposin tonë a ndonjë vepër të veçantë, si ato të Fishtës, për shembull. Çka do të thotë kjo neglizhencë shkatërruese për indin kombëtar?*

E. TOPTANI: Ndarja e brezave nga e kaluara duke rendur pas trendeve të panjohura e të pastudiuara është lëndim i thellë për identitetin e një kombi. Kur fëmijët, si pasues të një trashëgimie të pasur, nuk mësojnë për Eposin tonë dhe krijimtarinë e rëndësishme të shkrimtarëve si Fishta, ata humbin një pjesë të thellë të vetëdijes së tyre kombëtare. Eposi, poezia dhe veprat të tilla nuk janë thjesht përmbajtje intelektuale, por janë forma të shprehjes së shpirtit të kombit, të vlerave, luftërave, dhe ëndrrave të tij. Ato janë rrëfime që na lidhin me të kaluarën dhe që na mundësojnë të shohim të tashmen dhe të ardhmen në një dritë më të qartë, më të thellë. Neglizhenca ndaj këtyre veprave, ndaj këtyre trashëgimive, është një shkatërrim i kujtesës kolektive. Pa këto burime, fëmijët dhe brezat që pasojnë mund të rriten me një ndjenjë boshllëku, pa një ndërlidhje të qëndrueshme me historinë e kombit tonë, si një lloj ndarjeje nga burimi i tyre më i thellë, që është kultura dhe identiteti. Ky boshllëk mund të shkaktojë humbjen e kuptimit për çka jemi, për çka luftojmë, dhe për çfarë jemi të aftë të arrijmë. Ndaj, njohja e Eposit, njohja e shkrimtarëve të rëndësishëm si Fishta, dhe i të gjitha veprave të tjera të kulturës tonë, është një mundësi për të kaluar një mesazh të fuqishëm, për të thurur lidhje mes brezave dhe për të mbajtur gjallë një thesar të pazëvendësueshëm. Ato janë gurë themeli që formësojnë karakterin dhe vetëdijen kombëtare. Përmes tyre, fëmijët mësojnë jo vetëm historinë, por edhe shpirtin dhe vlerat që na lidhin me njëri-tjetrin, për t’u bërë jo thjesht qytetarë të një kombi, por pjesë e një misioni të madh, të qëndrueshëm dhe të nderuar.

HEJZA: *A ju shqetëson fakti se gjithnjë e më shumë po na rëndon varfëria linguistike?*

E. TOPTANI: Pyetjet e këtij lloji kanë të gjitha një lidhje të brendshme organike me njëra tjetrën që vërtiten rreth të njëjtës bërthamë. Jo shumë kohë më parë kam përgatitur një shkrim pikërisht me këtë temë, duke theksuar se gjëja që unë i trembem më shumë është varfëria linguistike, sepse në thelb është varfëri kulture. Është pjesa më e rëndësishme që pasqyron në mënyrë të drejtpërdrejtë identitetin kulturor individual, e më pas atë kombëtar. Mua më shqetëson veçanërisht varfëria linguistike te të rinjtë. Në Austri ku unë vetë jap mësim, profesorët e gjuhës kanë për detyrë të shohin me kujdes maksimal sa është në gjendje një nxënëës të shprehë mendimin, të shpjegojë konceptet, gjendjet dhe emocionet nëpërmjet fjalorit linguistik që disponon. Kështu nxjerrin dhe mesataren e fjalëve që nxënësi njuh, duke konstatuar, mbi baza racionale nivelin intelektual, kulturor të individit në faza të rëndësishme përgatitore për profesionin dhe jetën.

Në thelb ky është problem njohurish (konjitiv) studimi, leximi, pasurimi mendor e shpirtëror, pra problem akut kulturor. Nëse marrim shembull mësuesit, niveli i tyre kulturor në përgjithësi do të reflektojë ndjeshëm te niveli kulturor e përgatitor i brezave. E nëse i referohemi politikanëve, niveli është katastrofik. Por, ata kanë në dorë drejtimin e fateve të shoqërisë dhe përzgjedhja e tyre reflekton direkt nivelin kulturor të shoqërisë. Sa fjalë mund të njohë, të dijë një politikan shqiptar për shembull? Unë zakonisht nuk kam aspak dëshirë t’i dëgjoj kur flasin, por kur vendos ta bëj atëherë trishtohem edhe më shumë, sepse vërtetoj gjithnjë se nuk disponojnë më shumë se 200-300 fjalë në fjalorin e tyre. Kjo reflekton menjëherë kulturën e përgjithshme të personit, duke

çuar te përcaktimi i identitetit individual të gjithsecilit dhe më pas dalim në përfundime më të gjera konceptuale mbi nivelin e politikës që bëhet dhe popullit që i zgjedh. Ne arrijmë të shprehemi dhe të mendojmë me aq fjalë sa njohim. Përpos atyre fjalëve nuk arrijmë të shpjegojmë më shumë, e për pasojë as nuk kuptojmë më. Çdo fjalë që ne përdorim mban brenda saj edhe kulturën me të cilën vetë fjala ka lindur. Nëpërmjet saj (fjala e folur, e shkruar, komunikimi) ndërtohet më pas skeleti i plotë i identitetit individual të gjithsecilit prej nesh, shpesh duke reflektuar dhe identitetin e trashëguar familjar e kombëtar. Në këtë periudhë, ku shpesh dominon përdorimi i gjuhës së thjeshtuar, të influencuar, sidomos nga rrjetet sociale dhe media, ka rrezik që të humbasim pasurinë dhe thellësinë që ka gjuha jonë. Kjo ndikon në mënyrën se si e përjetojmë realitetin dhe si e kuptojmë botën përreth nesh. Fjalët janë shumë më tepër sesa mjete komunikimi; ato janë përcjellës të mendimit, ndjenjës dhe vizionit për jetën. Kur gjuhës i mungojnë fjalët që e pasurojnë dhe i japin shpirt, atëherë humbet edhe aftësia për të shprehur ndjeshmëri dhe për të komunikuar me thellësi. Për shkak të këtyre elementëve të përmendur më sipër, të rinjtë gjithnjë e më shumë po përdorin një gjuhë të varfër dhe të shkurtuar (është e pamundur të lexosh mesazhe në gjuhën shqipe në mënyrën sesi komunikojnë të rinjtë mes tyre me perifrazime, si tkxh, klm, flm etj), që ndikon direkt në aftësinë për të argumentuar, për të menduar në mënyrë kritike dhe për të ruajtur lidhjen me vlerat e thella kombëtare. Për të shmangur këtë, është e domosdoshme që të investohet më shumë në edukimin e gjuhës, në ruajtjen dhe promovimin e pasurisë leksikore, dhe në inkurajimin e një komunikimi më të thellë e të pasur në gjuhën shqipe. Kjo kërkon angazhim nga institucione të ndryshme, por edhe nga çdo individ që ka ndërgjegje dhe dëshirë për të mbajtur gjallë këtë pasuri të paharruar.

HEJZA: *Një pjesë e mirë e njerëzve, gjysmë «engjëllin” që shfaqin fillimisht e përdorin për të fshehur gjysmë “djallin” që kanë brenda. Si shpjegohet kjo?*

E. TOPTANI: Natyra njerëzore është një mozaik i pafund nuancash, që shpesh endet mes dy ekstremeve – të mirës dhe të keqes, dritës dhe errësirës, engjëllit dhe djallit. Ky dualitet është pjesë e përvojës tonë të thellë dhe të pandalashme. Ne të gjithë bartim brenda vetes këtë tension të përhershëm mes asaj që dëshirojmë të jemi dhe asaj çka jemi në të vërtetë. Kjo është një përpjekje e pandërprerë për të balancuar idealet dhe pasionet tona, vlerat dhe dobësitë që shpesh ndodhen përballë njëra-tjetrës. Por, siç e kam përkufizuar ky dualitet lidhet me pjesën më të shëmtuar që njeriu ka brenda tij, që është të qenët frikacak ose siç e themi ne në zhargonin tonë shqip, “me qenë i paburrë” (që përdoret për të dyja gjinitë faktikisht). Shumë njerëz të vegjël, në thelb hileqarë, që u mungon guximi për të marrë përgjegjësi e për t’u përgjigjur për veprimet e tyre, preferojnë të mashtrojnë për të përfituar. Mua vetë më ka ndodhur shumë herë të njoh njerëz të tillë dhe ndjesia që kam për këtë kategori është neveria. Përpiqen të të miklojnë në mënyra të ndryshme për të të kthyer më pas në prenë e tyre. Dhe nëse ndodh që kapen mat, atëherë vërsulen si hienat duke sharë e shfryrë kudo që të munden vrerin që kanë përbrenda. Këta janë kategoria e njerëzve që janë bosh në shpirt, bosh në ndjenja, bosh në realizime, janë mosmirënjohës. Njeriu duke jetuar midis tensionit të vazhdueshëm kthehet në mbartës të elementeve që shkaktojnë tensione. Por, nëse njerëzit do të zotëronin kulturën, atëherë do të ishin të aftë të luftonin mes impulseve të larta negative dhe pasioneve të errëta për të arritur vetëvlerësimin dhe ndërgjegjen e pastër. Për të mos e kthyer “gjysmë djallin” brenda nesh në një tipar që na karakterizon më së shumti, duhet vetë-reflektim dhe punë me veten për të kërkuar harmoni mes formave të të mirës në mënyrë që të bëhemi të plotë, pa

gjysma e pa ndikime negative, por të jemi të vërtetë, të ndershëm në radhë të parë me veten dhe po ashtu me të tjerët. Sa pak do të vuanim sikur kjo të bëhej realitet.

HEJZA: *Ju thoni se në këtë botë ku jetojmë është kaq e lehtë të vdesësh, kurse të jetosh është sfida dhe vështirësia më e madhe! Pse është kjo sfidë e vështirë dhe e madhe?*

E. TOPTANI: Në fakt, këtë nuk e kam thënë unë, unë e kam sjellë të shkruar në një postim timin pak kohë më parë, por ky është postulati që Majakovski shkruan kur njoftohet për vetëvrasjen e poetit të madh Jesenin. Ai shkruan :“Në këtë botë ku jetojmë është kaq e lehtë të vdesësh, të jetosh është sfida dhe vështirësia më e madhe”. A ka të drejtë Majakovski në këtë rast? Them se po. Jeta është sfidë e madhe, në radhë të parë se nuk kënaqet kurrsesi vetëm me ekzistencën. Ai që jeton duke u njehsuar vetëm me faktin pse ekziston, ai ka vdekur prej kohësh, është thjesht një i vdekur që ecën, e faktikisht jeta në këtë aspekt është e pamëshirshme. Kur zgjedh të jetosh doemos do të kërkosh thelbin e lidhur me kuptimin, do të përballesh me zgjedhjet dhe ndryshimin e vazhdueshëm. Njeriu është qenia e vetme në planetin tonë që i ka për detyrë të kuptojë, të evoluojë, të kërkojë gjithnjë thellësitë. Ne jemi të ndërtuar nga Zoti, prej natyre për të pyetur, për të kërkuar përgjigje, për t’u përballur me vështirësi dhe sfida, për të eksploruar, për të zbuluar, për të njohur e të për t’u vetënjohur. I gjithë ky rrugëtim bëhet duke u përpjekur fort të qëndrojmë origjinal në natyrën tonë të vërtetë, në ndërveprimin me të tjerët e me botën, e ky angazhim kërkon përpjekje të vazhdueshme për të ruajtur ekuilibrin mes dëshirave të brendshme e kërkesave të jashtme. E gjithë kjo është betejë e vërtetë, sepse për të jetuar me kuptim duhet të ndeshemi me pasiguritë e të bëjmë zgjedhje të vështira, shpesh edhe mjaft të dhimbshme, kërkoen sakrifica, e në këtë kuptim jeta është e vështirë në raport me vdekjen. Nga ana tjetër vdekja është një kalim i natyrshëm që ndodh pa asnjë mundim dhe është bashkudhëtare me jetën. Njeriu që ka jetuar thellësisht, e ka pranuar atë dhe nuk i frikësohet aspak. Në këtë pikë kujtoj gjithnjë mësimet e filozofëve të antikitetit dhe frymëzimin që u dhanë ata njerëzve të zakonshëm të asaj epoke për të jetuar më të vërtetë sesa ne të sotmit, pikërisht sepse ata e pranonin vdekjen si një pasojë natyrore të jetës. Gjithçka ka një fund dhe ne fundin tonë duhet ta presim me të njëjtën natyrshmëri që presim jetën. Ky është dallimi thelbësor ndërmjet njeriut që ka jetuar vërtet dhe atij që jetës i është shmangur (përgjegjësisë së jetës e kam fjalën) dhe vdekjes i frikësohet, natyrisht. Jeta është një akt i vazhdueshëm i krijimit dhe përballjes me vetveten. Dhe ndoshta kjo është ajo që e bën kaq të vështirë, por njëkohësisht kaq të bukur. Aftësia për të zgjedhur dhe për të qenë të vetëdijshëm se ne jemi përgjegjës për kuptimin që krijojmë në botë. Po e mbyll me një shprehje të Camus: “Ndoshta ajo që e bën jetën të bukur dhe të vështirë është që ne gjithmonë përpiqemi të gjejmë kuptim në një botë që shpesh duket se nuk na ofron asnjë”.

HEJZA: *Përktheni nga disa gjuhë. A pajtoheni me një konstatim se ne kemi shumë përkthyes shqiptarë që njohin gjuhët e huaja, por që fatkeqësisht nuk e njohin në themel gjuhën shqipe. Si e përkufizoni Ju përkthimin?*

E. TOPTANI: Përkthimi është art, dhe është art mjaft i veçantë, sidomos kur flasim për përkthimin si një proces që kërkon njohje të thellë të gjuhës dhe kulturës, si të gjuhës shqipe, ashtu edhe të gjuhëve të huaja. Më kujtohet kur zgjodha degën e studimit shumë vite më parë. Duke qenë e apasionuar pas letërsisë, poezisë, filozofisë, nuk zgjodha asnjë prej këtyre degëve në veçanti, por i zgjodha të gjitha sëbashku njëherësh duke dashur të studioja për gjuhë të huaja. Kështu do të kisha mundësinë jo vetëm të njihesha me veprat e autorëve më të mëdhenj botërorë, por t’i shijoja ato në gjuhën origjinale

dhe këtë ndjesi të mrekullueshme të mundja t’ua sillja dhe të tjerëve, duke u përçuar jo vetëm fjalën dhe mesazhin, por dhe ndjenjën njëkohësisht. Kur e pyesnin mamanë time shoqet e saj se çfarë ka zgjedhur të studiojë vajza jote, ajo përgjigjej: gjuhë të huaj, ka dëshirë të bëhet përkthyese, interprete. Shumica e mikeve të saj ishin shumë skeptike dhe e këshillonin që ajo t’ më bindte të hiqja dorë nga kjo zgjedhje jo fort inteligjente. Në atë kohë (flasim për vitet 2000) ishte në modë të studioje për juridik dhe ekonomik. Ime më buzëqeshte, sepse e kuptonte mirë se zgjedhja ime ishte ajo e duhura, duke parë sa shumë mungonte kultura e njohjes tek ne dhe sa nevojë akute kishte Shqipëria në atë kohë për njerëz që e donin kulturën dhe kishin dëshirë t’ i jepnin asaj shpirtin. Në fakt më shpesh e kam gjetur veten duke u përpjekur të “përkthej” apo përshtat ide dhe koncepte nga shqipja në shqip, sesa në gjuhë të huaj. Shumë njerëz nuk e kuptonin se përkthimi nuk është thjesht një akt i kalimit të fjalëve nga një gjuhë në tjetrën, por është një akt i pasur interpretimi, i përkufizimit të kuptimit dhe i ndërmjetësimit të kulturave. Kur përkthyesi merr një tekst dhe e kalon atë nga një gjuhë në tjetrën, ai nuk është thjesht një transmetues i fjalëve, por një ndërmjetës i ndjenjave, ideve dhe koncepteve që janë të shprehura në atë tekst. Ai ka për detyrë të ruajë jo vetëm kuptimin e tekstit e t’i qëndrojë besnik atij, por edhe të nuancave të ndjenjave, kontekstit dhe thelbit të asaj që ka shprehur autori.

Përkthimi për mua është një lloj pjesëmarrjeje në shpirtin e një gjuhe tjetër, dëshira për të kuptuar thellësisht atë që një gjuhë e huaj shpreh, për ta vënë në dialog me gjuhën dhe kulturën time, dhe për ta sjellë atë në një formë që ruan autenticitetin e saj. Njohja e gjuhës shqipe në themel, është baza dhe burimi kryesor për çdo përkthyes të suksesshëm, sepse përkthimi nuk është një akt teknik, por një proces që kërkon pikësëpari njohjen e thellë të gjuhës. Nëse një përkthyes nuk e njeh thellë gjuhën shqipe, të ketë një fjalor mjaft të pasur, të njohë strukturat e saj, pasurinë e nuancave dhe shpirtin që ajo mbart, atëherë ai rrezikon të humbasë thelbin e asaj që është duke përkthyer. Përkthimi i vërtetë kërkon një sintezë të thellë mes njohjes së gjuhës origjinale dhe gjuhës në të cilën po përkthehet. Si përfundim, përkthimi është një akt i ndërmjetësimit dhe ndriçimit, i cili kërkon që përkthyesi të jetë krijues i kujdesshëm, një artist që ruan lidhje të thellë me gjuhën e tij dhe e kupton pasurinë e saj në mënyrë që të mund të shprehë me besnikëri dhe ndjeshmëri atë që është shkruar në një gjuhë tjetër. Siç thoshte Walter Benjamin, “përkthimi është ri-interpretim i shpirtit të tekstit”dhe mund të ndodhë vetëm atëherë kur përkthyesi ka një njohje të plotë dhe të thellë të gjuhës së tij të origjinës. Ai kthehet në akt pasioni dhe ndjeshmërie, gjë të cilën unë e përjetoj gjithnjë dhe është një magji më vete.

HEJZA: *A e konsideroni pasuri faktin që i flitni 5 gjuhë të huaja?*

E. TOPTANI: Sigurisht që po. Njohja e pesë gjuhëve të huaja është më shumë sesa një aftësi praktike, apo në prizmin më të ngushtë për të pasur mundësinë për t’u rritur vertikalisht. Është mbi të gjitha një mundësi për të zbuluar botë të reja, për të kuptuar thellësisht kulturat të ndryshme dhe për të lidhur njerëzit përtej kufijve të fjalëve. Çdo gjuhë që flas më ofron një dritare të re për të parë botën dhe një mundësi për të shprehur mendimet dhe emocionet në mënyra që nuk do të mund t’i shprehja në një gjuhë të vetme. Çdo gjuhë është një pasuri e pashtershme, një mundësi për të hapur mendjen dhe shpirtin ndaj diversitetit të njerëzimit dhe ndaj multikulturalizmit.

HEJZA: *Gjithashtu në një shkrim keni thënë se njerëzit e lumtur nuk sëmuren! Si e shpjegoni këtë?*

E. TOPTANI: Është një shprehje që e kam përdorur kur kam shkruar pasthënien e një libërthi me ese poetike filozofike

mjaft të ndjera. Fatkeqësisht, autori i këtyre eseve është i panjohur dhe unë pata rastin të njihem me këtë vepër të vogël për nga volumi, por mjaft të madhe përsa i përket mesazhit që përcjell dhe bukurisë filozofike e shpirtërore që ajo paraqet. Kur them se njerëzit e lumtur nuk sëmuren, nuk kam parasysh një qëndrim absolut, por një mendim që lidhet me harmoninë e brendshme. Njeriu i pajisur me kulturë është si lumi i cili ka arritur të gjejë paqen dhe ekuilibrin në rrjedhën e tij, ai që është në harmoni me veten dhe botën përreth. Kjo paqe e brendshme e ndihmon njeriun të mbajë trupin dhe mendjen të shëndetshme, sepse streset dhe shqetësimet që përjetojmë janë ato që ndikojnë negativisht në shëndetin tonë. Njerëzit e lumtur kanë një lidhje të thellë me veten e tyre dhe me botën dhe kjo mund të krijojë një mbrojtje natyrale ndaj sulmeve të jashtme, çfarëdo qofshin ato. Të gjithë ne (të paktën ata njerëz që mësimet e jetës i kanë kuptuar), në fund të jetës kuptojmë se qetësia shpirtërore është pasuria më e madhe që njeriu mund të ketë, pavarësisht se në faza të ndryshme të jetës rendim të njohim

e të përjetojmë lumturinë. Kjo e fundit nuk është një shëmbëlltyrë ideale pa vështirësi, por rendja drejt saj ka një fuqi të jashtëzakonshme në aftësinë për të përballuar dhe tejkaluar pengesat që jeta na paraqet, duke na çuar në fund drejt të vetmes lumturi reale, qetësisë shpirtërore.

HEJZA: Prejvitesh jetoni jashtë Shqipërisë dhe natyrisht i ndjeni deri në palcë disa mungesa. Ju mungojnë të afërmit, Ju mungon Tirana, Ju mungon Atdheu. Si i shëroni këto plagë shpirtërore?

E. TOPTANI: Po, është e vërtetë që largimi nga Atdheu, nga familja, nga Tirana, krijon një boshllëk të thellë që e ndjej çdo ditë. Në një shkrim timin pikërisht mbi këtë temë kam thënë se malli dhe dashuria për Atdheun nuk janë klishë, por rëndesa të mëdha shpirtërore dhe psikologjike, që shpesh lenë gjurmë të thella në jetën e secilit që i përjeton. Atdheu është një pjesë e thellë e imja, është një lidhje që nuk mund të shkyhet lehtësisht, sepse aty kam rrënjët, prej aty kam marrë identitetin tim personal e më gjerë. Mungesën e të qenit larg fizikisht nuk mund ta mbush

kurrsesi plotësisht, por përpiqem ta nderoj Atdheun kudo ku ndodhem duke mbajtur në zemër atë që ai përfaqëson tek unë, duke ushqyer çdo ditë dashurinë, kujtimet dhe idenë e lirisë. Ndoshta të gjitha këto mungesa janë pjesë e një udhëtimi më të thellë që pavarësisht dhimbjes shërbejnë për të njohur dhe kufijtë e vetvetes, sikurse dhe për t`i shkuar vuajtjes thellë deri në fund e për të bërë një rrugë të gjatë bashkë me të. Largimet janë gabimet tona të pashmangshme që na shtyjnë drejt marrjes së vendimeve mjaft të vështira, që kanë lidhje me të ardhmen e fëmijëve apo edhe me vënien e drejtësisë në vend. Unë nuk e kisha marrë ndonjëherë parasysh largimin nga Shqipëria në fakt, kam refuzuar dy herë bursa universitare në dy nga universitetet më të mira në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, por në një moment të caktuar të jetës gjendem mes një situate sa absurde aq dhe të vështirë që u bë shkak të shkruaj librin tim “Mafia në familjen time”. U gjendëm në familje të kërcënuar e të sulmuar nga kriminelë që përfaqësonin shtetin po ashtu dhe bandat kriminale lidhur me çështjen e pronave të familjes. Ishim të vjedhur,

të kërcënuar me jetë, të pambrojtur, absolutisht të vetëm dhe qershia mbi tortë - si mua, si bashkëshortin tim, na heqin nga puna në të njëjtën kohë, madje të dyve pa një urdhër largimi nga detyra. Kisha dy fëmijë të mitur, 5 dhe 1 vjeç dhe nuk kisha ku të kërkojë asnjë lloj ndihme. Këto situata ndodhin vetëm në Shqipëri dhe vetëm në Shqipëri shteti bëhet hapur palë me banditë e kriminelë. Kështu, u detyrova të largohem duke aplikuar për punë në Vjenë dhe duke u pranuar menjëherë. E gjithë kjo gjë mund të ishte absolutisht e parandalueshme nëse shteti do të funksiononte dhe nuk do të kishte qenë e nevojshme që unë të largohesha, por në këtë pikë drejtësia në Shqipëri nuk funksionon dhe nuk e di sa dekada do të duhen ende derisa ajo të funksionojë. Dhe në fund, i nderuar bord i revistës Hejza, përfitoj nga rasti t`ju falënderoj për intervistën dhe t`ju shpreh mirënjohjen time për vëmendjen dhe konsideratën tuaj. E çmoj mjaft punën që bëni në drejtim të kulturës dhe rritjes së vlerave më të bukura. Ju përgëzoj shumë për nivelin që keni ndërtuar dhe që vazhdoni të mbani.

Qasje

“TERRI” NË LIRIKËN MODERNE

Ka pasur gjithmonë poetë që kanë pasur qëllime profetike duke folur për terrin sublim. Por profecia moderne nuk është sublime. E ardhmja nuk e bën të qartë një pikturë; terri i saj poetik sillet i shqetësuar rreth mundësive të pacaktuara

Zija VUKAJ

Lirika moderne i vë gjuhës detyrën paradoksale të shprehë e të fshehë njëkohësisht kuptimin. Terri është bërë një parim estetik universal. Dhe është ky që e shpëput kështu poezinë nga funksioni normal i komunikimit të gjuhës për ta mbajtur pezull në një sferë në të cilën më shumë mund të largohet se sa të afrohet. Poetë si Ungareti apo Aleixandre, kur flasin për vete, në të vërtetë, pohojnë elementin human, elementar dhe natyral të poezisë së tyre, ndërsa ky vetë, duket si i dalë nga një proces hermetizimi, i një gjuhe të shifruar, ose, së paku, arrin një efekt të tillë. Lirika e errët flet për episode, për krijesa apo gjëra për të cilat lexuesi nuk e njeh shkakun, vendin a kohën e as nuk do të informohet kurrë. Informacionet nuk plotësohen, por përkundrazi, ndërpriten. Shpesh përmbajtja konsiston vetëm në shprehjet e ndryshueshme të gjuhës që rrëshqasin tutje të ashpra, të nxituara apo më të buta e për të cilat episodet konkrete a emotive, nuk janë veçse materiale, pa një kuptim të deshifrueshëm. Është mjaft domethënëse që disa poetë të periudhës së modernizmit të shekullit XX arrijnë në më shumë hermetizëm se “trubadurët” e vjetër provansalë si Arnaut Daniel; të cilin Pound e ka përkthyer dhe Aragon e admiroi. Shpesh u duk sikur poezia moderne nuk ishte tjetër veçse shënimi i parandjenjave dhe eksperimenteve të verbra, një shënim i mbajtur për një të ardhme në të cilën ajo mund të ndizte parandjenja më të qarta dhe eksperimente më të lumtura. Gjithandej një “vënie në dispozicion” e diçkaje, që për momentin nuk mund të vihet. Nga Rembo e Malarme e më

vonë, destinacioni të cilit i drejtohet poezia është e ardhmja, krejtësisht e papërcaktuar. Natyrisht, ka pasur gjithmonë poetë që kanë pasur qëllime profetike duke folur për terrin sublim. Por profecia moderne nuk është sublime. E ardhmja nuk e bën të qartë një pikturë; terri i saj poetik sillet i shqetësuar rreth mundësive të pacaktuara.

Të shumta janë shprehjet e lirikëve që ftojnë në mënyrë programatike në një poezi të errët e nganjëherë edhe e motivojnë. Me vullnetin e errësimit pason problemi i kuptimit. Përgjigjja që i jepet atij, shkon në të njëjtin drejtim me përgjigjen që tashmë i ka dhënë Malarme, edhe pse pa maturinë e vet. W. B. Yeats dëshiron që poezia të marrë aq domethënie sa lexuesi gjen aty. Për T. S. Eliot poezia është një “objekt” i pavarur që rri mes autorit dhe lexuesit, por raporti mes autorit dhe poezisë është i ndryshëm prej lexuesit dhe poezisë; përmes lexuesit poezia futet në një lojë të re kuptimesh, që ka një të drejtë të vetën edhe pse e dredhuar nga ajo që nënkuptohet- për më tepër e pacaktuar- prej autorit. Spanjolli P. Salinas shkruante: “Poezia i është besuar asaj forme të epërme të interpretimit që i përgjigjet nënkuptimi. Kur një poezi është shkruar, është përfunduar sigurisht, por nuk mbaron; ajo kërkon një tjetër poezi në vetvete, te autori, te lexuesi, te heshtja.” Koncepti i kuptimit ia ka lëshuar vendin konceptit të “ripoetizimit”, një “ripoetizim” nga vepra e lexuesit, por edhe nga vepra e atyre forcave anonime poetike për të cilat as autori nuk dinte gjë dhe që flenë të papërdorura akoma në gjuhën e vet, por edhe në heshtje.

Dikur dhe sot

KOSOVA PA GAZETË DITORE

Dikush mund të thotë se sot s’ka lexues, unë s’besoj në një gjë të tillë, ka ende lexues, madje edhe besnik. Nuk e di nëse gazetatat na tradhtuan, nëse ne i tradhtuam ato apo ndodhi diçka tjetër?!

Sabit B. BAJRAKTARI, Itali

Para pak kohësh, për njëzetë e nëntë ditë rresht isha në Kosovë, më saktësisht në Bllacë. Pa i përmendur të gjitha ato gjëra që më bënë të ndihesha mirë besa i lumtur, kishte diçka që i mungonte asaj lumturie për të qenë e kompletuar. Babai im (tani i ndjerë) më pati pyetur nëse dalin gazetat shqip atje në Itali? Të them të drejtën aty ku jetojë ka vite që nuk gjejmë asgjë në shqip. Më herët po, mund t’i gjeje disa gazeta ditore dhe disa revista. Ndërsa sot ose nuk më gjejnë ato mua, ose nuk i gjejë unë ato, mbase edhe këtu kan reshtur së dali... S’dua të ndalem te efektet dhe defektet se përse s’ka më gazeta në Kosovë, se a kanë llogari të shtypin çdo ditë një gazetë apo jo, se a mbështeten nga shteti apo jo, se a ka lexues apo nuk ka, ose nëse është krejt diçka tjetër. Deri para pak vitesh kur dëlmin pothuajse të gjitha gazetatat si Epoka e Re, Zëri, Koha Ditore, Lajmi, Bota Sot, Express, e ndonjë tjetër, atëbotë të gjitha këto gazeta që i përmenda, çdo ditë i sillte në shtëpi vëllau im i madh. Nuk ka ndodhur kurrë që të dalë

gazeta në Prishtinë e t’mos mbërrinte në vatrën tonë. Unë së paku s’e mbajë mend të ketë ndodhur një gjë e tillë. Gjatë shfletimit secili e gjente veten në faqet e saj, dikujt i interesonte sporti, dikujt ngjarjet politike, dikujt hapësira e kulturës, dikujt fjalëkryqi, dikujt horoskopi, mos të harrojmë kishte nga ata që i shfletonin disa gazeta të cilat mbanin fotografi të femrave, këngëtare, artiste, herë-herë të (zh)veshura... Shpresoja që të ndodhë diçka që askush prej nesh nuk e pret më. Të dalë një, së paku një gazetë ditore. Për inat të botës, për inat të atyre që vite më parë u munduan ta ndalonin shtypin shqip dhe, pse jo edhe për nevojë të lexuesit. Dikush mund të thotë se sot s’ka lexues, unë s’besoj në një gjë të tillë, ka ende lexues, madje edhe besnik. Nuk e di nëse gazetatat na tradhtuan, nëse ne i tradhtuam ato apo ndodhi diçka tjetër?! Më kujtohet si sot kur njerëzit e kulturës dhe patriotët e dijes dhe së ardhmes, përfundonin në burgje, maltretoheshin, besa edhe vriteshin vetëm e vetëm se shkruanin dhe vazhdonin ta mbanin gjallë kulturën shqipe, përmes gazetave, revistave...

RILINDJA një kohë (flas për provincën nga vijë unë, atë botë në Prishtinë s’e di se ç’ndodhte) vinte fshehurazi, fshehurazi e merrnin lexuesit dhe po fshehurazi e lexonin dhe i ruanin numrat e saj, si të ishin margaritarë. Me kalimin e viteve dhe me shprehinë e të lexuarit që qe krijuar në mua dhe herë-herë vetëm të shfletuarit të ndonjë gazete më mbeti e ngulitur në kokë kjo sëmundje. Për katër vite sa kam qenë student në kryeqytet, nuk më ka ndodhë t’mos i marrë së paku tre gazeta ditore çdo ditë, i përcillja edhe të gjitha revistat javore, që botoheshin në Kosovë, Shqipëri e Maqedoni, e që i gjeja te kiosku afër Radio Televizionit të Prishtinës. Mos të harrojmë, isha student jo pasanik, më një fjalë ende nuk e kisha një rrogë timen. Me nostalgji e kujtoj kohën kur uleshja për të ngrënë darkën apo drekën në banesën ku isha si qiramarrës, nga të tre cimerët që banonin, shpesh më bëhej se isha i vetmi që haja më pakë. Fajin atë botë e kishin gazetatat. Thënë të vërtetën gazetatat nuk ishin krijuar vetëm për t’i lexuar, ato shërbenin ditëve në vijim edhe për t’i shtruar

mbi tavolinë! Ndërkohë nga vezët e fërguara, që ishte specialiteti më i shpeshtë në tavolinë për kuzhinierët profesionist dhe përtac si ne... Kishte raste kur haja aq pak sa mund të them se s’haja fare. Fajin s’e kishin dy cimerët e mi, fajin e kishin gazetatat. Në vend që të ushqehesha siç e bënë cimerët e mi F.D., dhe V.K., unë e shtyja pjatën sa majtas sa djathtas, duke u munduar të lexoja shkrimin që fshihej nën pjatën time. Edhe përkundër atyre njëzetë e nëntë ditëve që s’më ra në dorë asnjë gazetë ditore, me një gjë në fund u mburra, kur i thashë mirupafshim Kosovës, krenohesha se ishim vendi i parë këtu në Europë, për në Botë s’e di, që nuk kishim gazetë ditore, gazetë të vërtetë, si njëherë e një kohë kur zgjoheshe në mëngjes teksa shkoje në punë, në ligjërata apo thjesht për ta pirë një kafe e merrje në kioskun më të afërt gazetën që të pëlqente dhe uleshe, e prekje letrën, e ndjeje aromën e asaj letre që sapo kishte dalë nga shtypi, dhe si me magji futeshe në botën e leximit, teksa kamrieri të sillte kafënë e ngrohtë dhe të shijshme siç dinë t’i bëjnë atje në Kosovë, e askund më mirë.

Studim

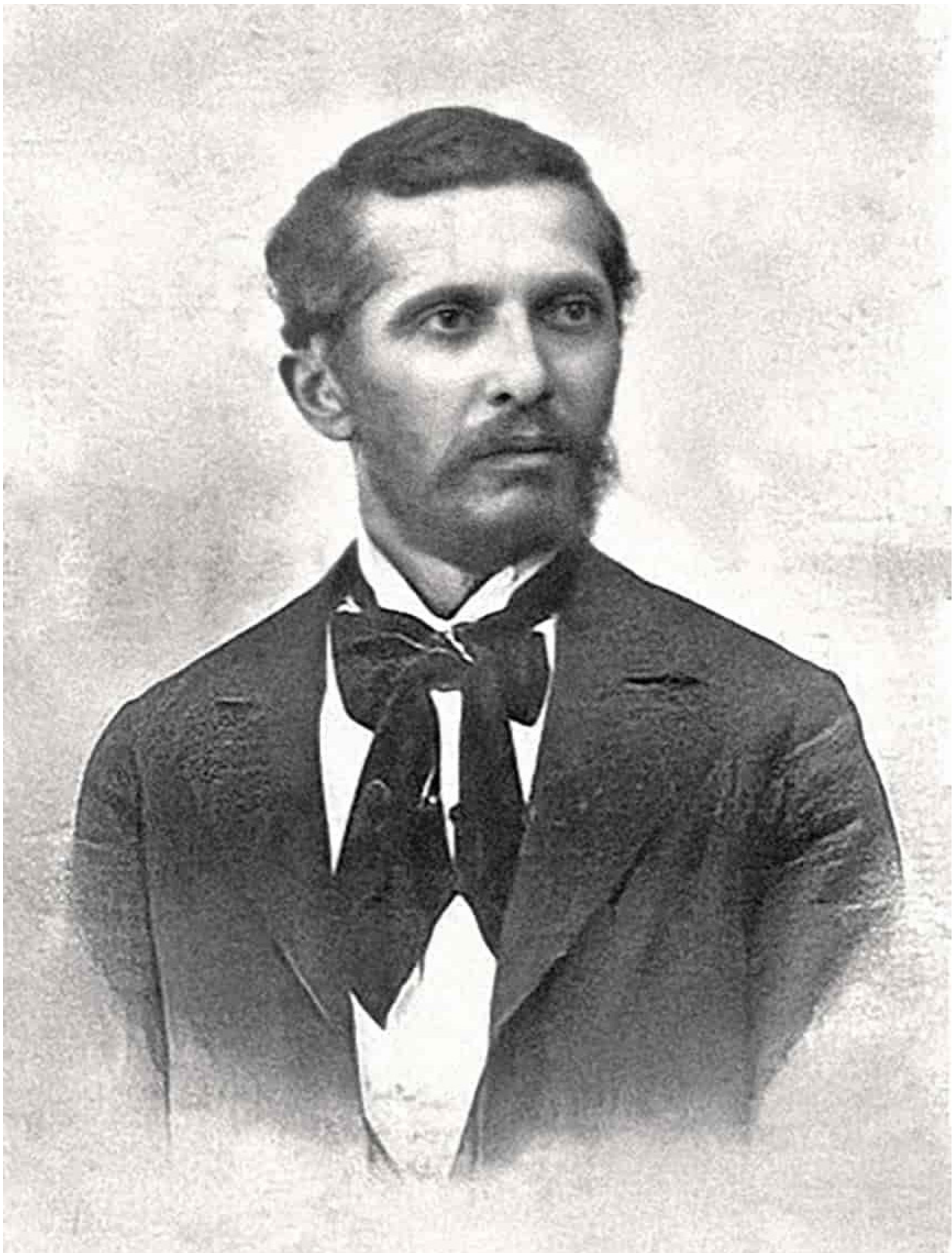
MBI NAIMIN

Çështja shqiptare pati fatbardhësinë të shkruhej në mënyrë të bukur dhe të kulluar në veprat e poetit më tipik të kohës. Ajo gjeti burimin më të ndritur në gjeninë e poetit më të madh të kohës së tij: Naim Frashërit

Musine KOKALARI

Shqipëria, një nga shtetet më të vegjël të kontinentit të Evropës, gjithmonë e shtypur dhe e skllavëruar prej popujve të ndryshëm në shekullin e nëntëmbëdhjetë, ishte ngritur me armë në dorë, nga të gjitha anët e vendit. Ky shekull ka rëndësi të madhe për tokën shqiptare. Gjatë këtyre përpjekjeve ajo kreu nga gjiri i saj shumë njerëz të dyfekut, por edhe shumë pendëtarë. Ata me anën e shkrimeve, lartësuan ndjenjën e atdhedashurisë. Këto vepra, që kanë secila rëndësinë e vet, të gjitha janë me vlerë kombëtare dhe letrare. Çështja shqiptare pati fatbardhësinë të shkruhej në mënyrë të bukur dhe të kulluar në veprat e poetit më tipik të kohës. Ajo gjeti burimin më të ndritur në gjeninë e poetit më të madh të kohës së tij: Naim Frashërit. Më parë se të bëj kritikën e çdo vepre të poetit, dua t’i paraqes lexuesit botën mendore të Naimit, ku pasqyrohen në të gjitha ndjenjat shpirtërore. Më parë se çdo gjë, duhet së pari të ndajmë dhe të analizojmë format e ndryshme, të cilat na paraqiten me të shtatëmbëdhjetë veprat që na ka lënë shkruar.

Pika më karakteristike, që zë vendin e parë në studimin tim, boshti kryesor rreth të cilit Naimi vërvitet shumë herë, është bota fetare-filozofike. Më vonë, prej saj rrjedhin dhe karakteristikat e tjera ideologjike: politike, sentimentale, shkollore etj. Bota fetare- filozofike pasqyrohet kudo edhe bëhet një doktrinë. Kjo lë gjurmë të forta në të gjitha shkrimet e Naimit, më tepër se çdo shkrimtar tjetër shqiptar i kohës së shkuar dhe i kohës së sotme. Në mes të botës fetare-filozofike të Naimit, më parë se çdo gjë tjetër është Zoti: fuqi e mbinatyrshme, fuqi prodhuese edhe udhëheqëse të çdo lëvizjeje tokësore dhe qiellore. Naimi e kupton këtë fuqi hyjnore në formë panteiste. Nga ky sistem dhe me këtë mënyrë forcon edhe më shumë parimin e pavdekshmërisë së lëndës. Ajo nuk shkatërrohet, nuk humbet, po ndryshohet gjithmonë. Si të gjithë poetët mistikë, që Naimi është përpjekur gjithmonë të largohet, por nuk ka mundur të shképutet krejt, bazën konceptive të tij te një Zot i vërtetë, që është një, prej fillimit dhe një do të jetë i përjetshëm. Ai beson te një Zot, i cili për madhërinë e tij, tregoi veten në çdo gjë. Njëkohësisht çdo gjë është tek ai. Në këtë mënyrë ai krijoi botën. Bëri gjithësinë ku ndodhet fryma hyjnore e tij (anima universale). Ky shpirt, që ndodhet kudo, që fshihet në çdo gjë, ka forcë prodhuese. Ajo, me dashurinë e saj hyn kudo dhe kërkon të udhëheqë çdo veprim. Prej këtij koncepti themeltar, të tjerë rrjedhin si p.sh. ajo: natyra nuk ka në vetvete një fuqi të vërtetë dhe nuk mund të krijojë. Çdo gjë që shikojmë, çdo gjë që lulëzon, qoftë dhe lulja më e vogël, nuk bën gjë tjetër, veçse të na dëftojë bukurinë dhe madhëshтинë e Zotit, sepse vetëm ky ka fuqi të krijojë. Duke gjykuar në këtë mënyrë, pa dashur, Naimi bie ballë për ballë me njeriun, me natyrën më të përsosur në këtë botë. Ai është fytyra e Zotit, sepse kur deshi Zoti i madh dhe i vërtetë të dilte në shesh, atëherë krijoi njerinë. E bëri mbret të natyrës, i dha mendje të gjykojë me shpirt që të mëshirojë. Përveç kësaj i dha mundësinë të njohë veten e tij, po kështu di se ç’është Perëndia. Por vetëm Zoti, si fuqi më e lartë e gjithësisë ka zotësi të krijojë, kurse njeriu jo: ai nuk mundet se është fytyra e Zotit, sepse tek i biri fshihet i ati. Njeriu është krijuar në këtë botë për të punuar. Kërkon të ngrihet lart, të largohet nga mëkatet, porse prapë gabon. Me një fjalë, nuk është gjë tjetër, veçse një fenomen i natyrës, që ka qenie të ndryshuar. Nuk është sot, siç ka qenë dje dhe nesër nuk do të jetë siç ka

qenë sot. Dita-ditës ndryshohet, përtërihet, merr pjesë në natyrë, e cila sundohet dhe udhëhiqet prej Zotit. Ideja e Zotit, fuqia e cila i jep jetë çdo gjëje e shton më shumë parimin e “Divina Provvidenza”. Kjo forcë kaq e madhe është e fshehur dhe rregullon të gjithë ngjarjet njerëzore. Çdo gjë që ngjet, gazet, hidhërimet, fatkeqësitë në vatrat familjare, të gjitha këto kanë një qëllim. Ne nuk e kuptojmë, por është e nevojshme, që në të tilla raste të kemi besim tek i madhi Zot. E keqja e sotme, nesër shpërblehet prej tij. Ai është i madh dhe i përsosur, prandaj fatkeqësia që ndodh, bie nga prapa të mirën. Kjo është pika më kryesore në botën mendore të Naimit, ku na pasqyrohet shpirti i tij. Bota mendore e tij, me gjithë parimet e sipër treguara nuk është e bazuar në idera fataliste ose krejt dogmatike, porse janë mendime kritike, ku merr pjesë botëkuptimi ynë dhe për këtë shkak bëhen filozofike. Siç thashë dhe më parë, prej konceptit fetar filozofik - rrjedhin edhe format e ndryshme të botës mendore. Më para nga të gjitha është ajo etike dhe shoqërore. Naimi është reformator i një shoqërie të re, të bazuar mbi mirësinë, mbi urtësinë dhe vëllazërinë e gjithë njerëzve. Ai dëshiron me mish e me shpirt që njerëzimi të kthehet dhe të rrojë si më parë, në mënyrë shumë të thjeshtë dhe primitive, të frymëzuar prej dashurisë së Zotit. Prej këtij idealizmi fetar-moral dhe shoqëror, poeti futet në botën ideale-politike dhe sentimentale. E vërteta është që Naimi dëshiron si e si të ndreqë shoqërinë, porse kështu duke dashur arrin në idealin e tij më të lartë: të zgjojë nga gjumi i rëndë dhe nga skllavëria popullin shqiptar. Nuk do që ky popull i vjetër, me një të shkuar të shkëlqyer të rrojë në robëri. Mjaft në harresë, kundrejt detyrave të tokës shqiptare. Kjo gjë e shpuri në greminë dhe të pushtohet lehtësisht nga shtetet fqinjë. Ideali politik

është pjesa më e bukur e veprave të poetit. Naimi në këto vargje shkriu veten e tij, sepse kjo ka rëndësi të madhe për të dhe për popullin shqiptar dhe me këtë ideal ai e ushqeu fantazinë në kohën e rinisë. Këtë ëndërr ushqeu sa herë shkruante dhe kjo ëndërr u lëkund në kohën e pleqërisë. Këtë ideal u këshillonte bashkatdhetarëve të tij. Ishte idea e një Shqipërie të lirë, që ushqeu gjer në minutat e fundit. Me këtë shpresë Naimi mbylli sytë përgjithmonë. Duke i dhënë rëndësi të madhe idealit politik, Naimi iu shtrua punës. Ai donte të edukonte rininë, sepse atje shpresonte. Për të shkruante nat’ e ditë, sepse donte të mbillte me duart e tij zellin e mësimit; sepse vetëm në këtë mënyrë kish të drejtë të kërkonte punë dhe sakrificë prej tyre. Filizat e reja duheshin ushqyer mirë që të kuptonin idenë e dashurisë për atdhe, vëllazërinë, edhe më në fund lirinë. Mblidhte që të korrtë... se ashtu mendonte. Po, për të kuptuar poezinë ose më mirë temperamentin poetik të Naim Frashërit, duhet të marrim parasysh edhe pamjet e tjera të botës së tij mendore, e sidomos në pjesën ku pasqyrohen të fshehtat e shpirtit të tij, atë anë të cilën mund ta quajmë idealizëm- sentimentale. Kjo ka rëndësi të madhe në krahasim me ato që thamë më sipër. Naimi, në poezitë me këtë karakter, na paraqitet si kreatyra më e njerëzishme. Shpirti i tij është shumë delikat dhe tronditet përpara hidhërimeve të të tjerëve e të tijat, që janë aq të ndjeshme, dëftojnë një butësi të madhe shpirtërore dhe ka zemërbardhësinë edhe singëritetin e një foshnje. Atij i dhimbet për çdo gjë në gëzimet dhe në fatkeqësitë e kreatyrave më të vogla. Ai qan e qesh me ta. Poeti frymëzohet dhe mbetet me gojë hapur përpara bukurisë së natyrës. Ai mahnitet për madhëshтинë e saj me të gjitha format e ndryshme. Edhe zemra e tij, zemra e një hiri, e rreh me të fortë

përpara syve magjepsës të një gruaje të bukur. Për Naimin, e cila është përpara syve të tij dhe pasqyrohet edhe në idealin fetar, nuk është gjë tjetër, veçse Perëndia. Për atë digjet e përvëlohet, për atë shkrihet dhe do të bëhet baltë e pluhur, sepse është kreatyra më e përsosur, ajo që i jep jetë çdo gjëje, është burimi i çdo bukurie. Naimi pra, është poeti mistik. Është një mendonjësi i thellë. Ai dëshiron, si dhe të tjerët, të ngrihet lart shpirtërisht dhe të arrijë në sferat më ideale të kohës mendore. Ai frymëzohet vetëm prej së mirës dhe prej dashurisë së Zotit. Kjo ka vlerë të madhe për ne, sepse kemi përpara syve vargje, vjersha të cilat të bëjnë të ëndërrosh me sy hapur. Kjo meritë është e përshtatshme vetëm për ata njerëz të lartë, ashtu siç qe me të vërtetë Naim Frashëri.

Nuk dua të them fjalë të shumta dhe të shtoj tjetër, më tepër seç thashë më parë. Megjithatë e gjej të arsyeshme, që lexuesit të paraqesin disa njoftime të tjera, të cilat lidhen ngushtë me botën e tij mendore. Janë shumë të pakta ato vargje ku njeriu mund t’u jap një vlerë me të vërtetë artistike. Po megjithatë, nëpërmes poezive të shumta mund të gjejmë disa vargje, të cilat kënaqin shpirtin tonë nga bukuria e madhe, jo vetëm si ide, porse dhe si pemë. Ai që di të shijojë poezinë, po të kërkojë, do të gjejë me të vërtetë pjesë të zgjedhura, të cilat edhe përpara çdo kritike të rreptë, ato mbajnë një vend me të vërtetë me rëndësi letrare. Naimi është idealist, i lidhur shumë ngushtë me idetë e tij shpirtërore. Ai kërkon që këto mendime t’i shkruajë në mënyrë të thjeshtë e sidomos të frymëzuar prej një forme ardoria. Ky është një nga shkaqet që e shtynjë Naimin të përsërisë me mijëra herë atë që ka në mend dhe atë që ia do shpirti. Ai nuk ka frikë se përsërit, sepse për atë kanë vlera mendimet, ose më mirë se mendimet qëllimi i tij që parashikon t’ia arrijë, në mos shpejt, por edhe vonë. Për këtë shkak, ne gjejmë te Naimi qelizën e parë, e cila prodhon dhe i jep zemër poetit të shkruajë natë e ditë, pa u lodhur aspak. Mund të themi, pa u menduar, se e gjithë puna e tij, ajo që përfshin botën poetike dhe atë individuale qëndron vetëm në një gjë: Atdheu. Për të mirën e atdheut derdh të gjitha energjitë e tij për natë, ku dëfton të gjitha idetë fetare-filozofike, edukuese dhe sentimentale. Atdheu - qëndron më lart se çdo gjë tjetër dhe ai Apostoll i tij. Prandaj çdo shqiptar, i cili nesër do të ketë mundësinë të punojë mbi veprat e Naimit dhe të bëjë një kritikë më të gjerë, ka të drejtë të marrë parasysh të gjitha rrethanat në të cilat ka shkruar Naimi. Nuk duhet harruar dhe gjendja e kohës dhe shkalla në të cilën gjendej letërsia jonë kombëtare. Naimit i falen gabimet, përpara qëllimit, që ka dashur t’ia arrijë dhe shpresës, që ka ushqyer gjer në minutat e fundit.

Qëllimi im ka qenë ai, që të japë kritikant e veprave të Naimit, duke i ndarë ato sipas kohës që janë shkruar. Po, me gjithë përpjekjet e mia, nuk qe e mundur të gjeja kohën e përpiktë, si dhe datat ku i ka shkruar veprat. Unë, nga ky shkak u shtrëngova t’i ndaj, duke marrë parasysh karakteret, ose më mirë lëndën që përmbajnë. Duke ndjekur këtë udhë, ka mundësi të madhe të shfaqet më mirë shpirti i Naimit dhe të na dëftohet ashtu siç është në të vërtetë, duke i dhënë vlerë dhe botës së tij mendore.

(Ky studim është përmbledhje e tezës së Musine Kokalarit, për Naim Frashërin. U mbajt në Romë, 1941.)

Në fokus

LIRIKA NË “LIBRIN E BURGUT” TË ARSHI PIPËS

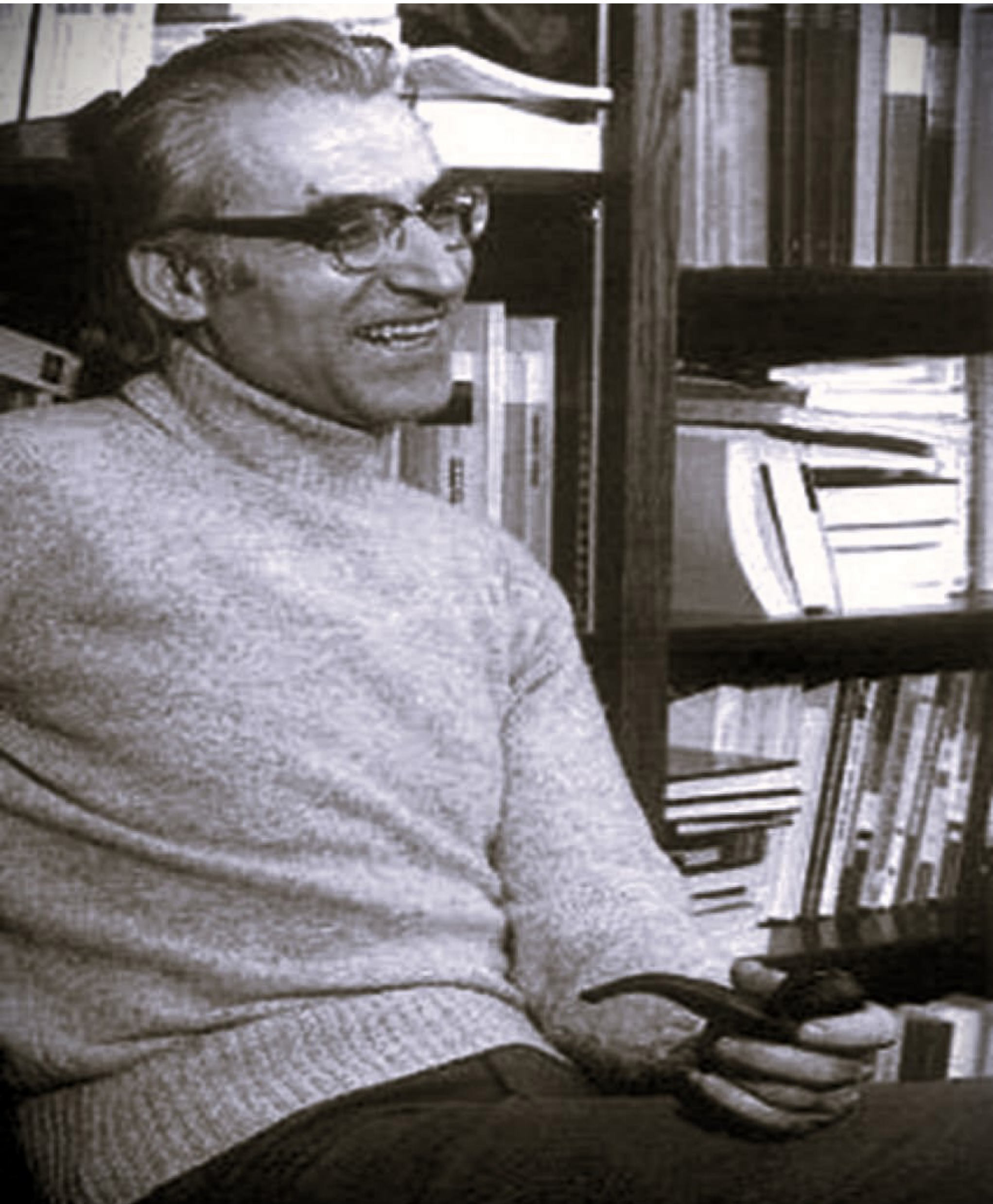
Ai nuk e ngatërron asnjëherë atdheun me shtetin e diktaturës që e kishte burgosur. Ai e quan veten pjesëz të atdheut dhe në burg është bashkë me të

Dr. Yzedin HIMA

Në këtë libër, krahas teksteve epike, gjenden edhe disa tekste poetike lirike. Ndërsa tregon për dhunën, të dhunuarit, dhunuesit, mjetet dhe mjedisin e dhunës, uni poetik shpesh ndalet dhe me lirizmin e tij të butë na tregon një tjetër botë, atë të shpirtit të tij të ndjeshëm, në një kontrast të thellë me urrejtjen klasore, dhunën, mjerimin, zvetënimin, që vlon në burgje e kampe përqendrimi. Një puhizë që fryn nga deti, një dallëndyshe që ndërton çerdhen e saj në një dritare aty pranë, një femër që kalon në skaj të burgut, sjellin në tekstet e “Librit të Burgut” aromën e shpresës edhe për fatzjinjtë që kanë rënë në gropat e ferrit të diktaturës. Në poezinë me titull “Llampa” subjekti poetik i largohet burgut duke tretur vështrimin e tij te dritarja e hapur në ndërtesën pranë, ku lëviz silueta e një femre dhe nga derdhet një fashë drite. Uni poetik i lutet asaj femre që të mos e mbyll dritaren, të mos e shuajë llambën. I duket se ato lëvizje femre dhe ajo dritare janë shenja të shpresës për të dalë nga brezi ku kishte rënë: Deh, mos e mbyll dritoren, / o femën e panjoftun, / t’andrrroj lëvizjet e tua / e zanin plot prendverë! / Deh, mos e shuaj ti llampën! / Nevojë për të kam sonte / për uzdajën e ngrysun / si vel ku s’dridhet erë. /

Në një tekst tjetër të titulluar “Balkoni” sërish uni poetik, ndonëse pas telave të burgut, falë pasurisë shpirtërore dhe mendore, arrin t’i kapërcejë këto tela dhe të përjetojë tej fatit dhe problemit të tij të madh, bukurinë e natyrës në stinën e pranverës, bukurinë e balkonit, ku qëndron një vajzë. Burgu nuk e ka pushtuar ende shpirtin e tij djaloshar, mendjen e tij të hapur, e edukuar në universitetin perëndimor. Prangat kanë mbetur te duart, nuk kanë mbërritur deri te mendja dhe shpirti: Përmallshëm sonte mbrëmja e majit ulet / mbi zemrën e molisun mbrenda gjinit, / n’sa fryn puhija e larg erandshëm lulet / shkunden të blinit. /...O Zot! Sa e ambël jeta ktu mbas prakut / mbyllun me tela... kur përtej shikon / një hije t’epët vajze ndaj parmakut / mbi një balkon. /

Nëse do të analizojmë fjalorin dhe shprehjet e përdorura te këto vargje do të shohim se prania e burgut është tejet e pakët: përmallshëm, mbrëmja e majit, zemrën e molisun, mbrenda gjinit, fryn puhija, erandshëm lulet, blinit, Zot, e ambël, jeta, mbas prakut, mbyllun me tela, hije t’epët vajze, ndaj parmakut, balkon. Nga i gjithë fjalori i përdorur jo vetëm në këto vargje , por në të gjithë poezinë kemi vetëm këto fjalë që tregojnë burgun: ktu mbas prakut mbyllun me tela. Edhe kur tregohet mjedisi ku uni poetik gjendet, ky mjedis, pra burgu bëhet i ëmbël kur në balkon shfaqet nji hije t’epët vajze. Dashuria dhe femra janë mjetet me të cilat uni poetik e mposht urrejtjen, shëmtinë, egërsinë e mjedisit të egër të burgut. Në një tekst poetik të titulluar “Shpresë” dashuria, vajza vizatohet me mjaft dritë e delikatesë. Ajo shihet si një burim shprese dhe jete, madje si një mundësi për të cilën ia vlen të jetosh. Hyjnore e quan subjekti poetik dashurinë e fshehtë, ose si e quan ai dashnija e mërtisun. Te ky tekst dashuria shihet si plotnija shpirtërore, siç shkruan poeti, ku e bukura dhe e mira janë një: Ikën vjetët dhe ti ma s’je fëmija / me sytë e butë qiellorë / qi dritë kanë ba mbi jetën time prore. /...kur vetë ke me m’u qasë / me sytë pa prask, me zemrën pa lëvore, /

e butë, e hirshme, e thjeshtë, / si mrenda shpirtit tim banon e flen, / si qe dikur, si rishtaz ke me qenë. / Kjo lirikë u shkrua, siç shkruan autori, në vitin 1945. Poezia “Kanga Symbolike” është një lirikë filozofike, ku uni poetik niset në kërkim të së vërtetës. Kërkimi i së vërtetës kthehet në mision për të dhe shpejt ai e kupton se e vërteta është e hidhur dhe të vraposh pas saj është tejet e mundimshme. Sidoqoftë jeta merr dhe ka kuptim duke vuajtur për të zbuluar të vërtetën se sa të flesh duke ëndërruar. Për këtë subjekti poetik është i vetdijshëm që në krye të herës: Shortin e dhimbës vetë me dashje e zgjodha / kur lashë andërrimet për me njoftun jetën, / e aty ku vlojnë u – hodha / epshet njerëzore me kërkue të vërtetën. / Por shije t’idhun e vërteta kishte. / Sa e ambël puthja qe qi m’fali Muza / kur qeshë ende ferishte! / Ma rrallë at ditë e mbrapa m’qeshi buza. / Për të njohur të vërtetat lipset jo vetëm mendja, por edhe shpirti. Ja si thuhet në këtë tekst: Për tokë e qiell hovshëm kudo / kah e panjohura hjedhë ura shpirti. Njif e guxo. / Kjo qoftë për ty tashembrapa feja. / Motoja njif dhe guxo është moto e të gjithë të rinjve në botën e lirë, ndërsa për unin poetik të burgosur nga diktatura, pikërisht në vitin kur u shkrua ky tekst, njif e guxo u kthye në qëndresë ndaj dhunës së diktaturës. Teksti mbyllet me kredon e unit poetik se e vërteta është e rëndësishme sa edhe jeta: Ma se nji herë tue shfry tërbimi i huej / ta rrezikon, ndërsye nga smira, jetën. / Ti fol e mos u- druej: / Ma fort se veten dueje të vërtetën. / Në tekstin e poezisë “Kand Spitali” dallohet një kontrast i fortë midis natyrës që shpërthen plot lule e aroma dhe mjedisit të spitalit të burgut: Me pa si shpërthejnë kumbullat dhe bajamet / e blerojnë rrotull kodrinat, / me ndie

erën e luleve / me flladin e mëngjesit, / e fyej barinjshm prej fushash poshtë / e blegërimën e kingjave.../ Ndërsa spitali i burgut vizatohet i trishtë, si një antonimi e natyrës jashtë telave: E mandej me pa veten / mbyllun prej katër muresh, / krismën e nallave me ndigjue / mbi çimenton e oborrit, / e me nuhatë qelbësinën e nevojtoreve të hapta.../ Antonimia këto krijohet nga çiftet e shprehjeve: Me pa si shpërthejnë kumbullat dhe bajamet – E mandej me pa veten / mbyllun prej katër muresh; me ndie erën e luleve / me flladin e mëngjesit, / e fyej barinjësh prej fushash poshtë / e blegërima kingjash – krismën e nallave me ndigjue / mbi çimenton e oborrit, / e me nuhatë qelbësinën e nevojtoreve të hapta... /Dukuri në të gjithë tekstet poetikë të Arshi Pipës është se uni poetik del nga qerthulli i burgut, qerthulli i fatit të tij dhe shikon tej tyre, siç ndodh në rastin në fjalë. Sërish në fund të këtij teksti shfaqet femra, si një objekt që e estetizon ferrin, i jep atij një dimension human. Këtë dukuri do ta ndeshim edhe në tekstet e poetëve të tjerë që krijuan në burgje si Visar Zhiti, Zef Zorba, Zyhdi Morava, Pano Taçi, Maks Velo etj. Prania e femrës në një mjedis burgu si një infermiere, si një vizatim në një pllakë guri, si një mësuese që kalon në skaj të burgut e trondit mjedisin e egër të tij, ku dhuna zotëron gjithçka: ...Por nji infermjere qi kalon, / nji belzhdërvjellhtë gjatoshe si tue vallzue, / ka ma guxim e ndalet. / E ngelin sytë te sytë e saj, te goja, / te ktolla e bardhë qi duket / edhe ma e bardhë nga flokët / e zez hjedhun mbi tamtha. / Në tekstin e poezisë “Elegjia Vllazërore” subjekti poetik

Ai kishte qenë një atdhetar i spikatur dhe për këtë arsye qe internuar nga fashistët italianë në ishullin e Ventottenës në Itali

dhe nga nazistët gjermanë në kampin e Prishtinës. U shpëtoi gjallë kampeve të fashizmit dhe nazizmit, por nuk mundi t’i shpëtonte diktaturës. Bëhet fjalë për vëllain e poetit, Myzafer Pipën, avokat, i cili mbrojti në fillim të instalimit të diktaturës mjaft intelektualë patriotë në gjyqet e diktaturës. Për këtë shkak dhe u vra nga diktatura pa gjyq: Ti vuejtje, ti rreziqe / durove simbas stinës, / nga ishulli i Ventottenes / ndër telat e Prishtinës. / E pse përbuze vdiqe / terrorin bolshevik, / gjithmonë anmik i shtypjes / e bir i atdheut, besnik. /

Në një tjetër tekst lirik kushtuar motrës me titull “Tingëllim i këputun” gjejmë një varg me ngarkesë të veçantë emocionale: O motër, vorri yt asht mbrenda meje! Lirikat e shkruara në spitalin e burgut të Durrësit si “Epsh”, “Lamtumirë” dhe poema lirike “Andrra e Evës” janë tekste të një ndjeshmërie dhe qartësie të hollë estetike dhe kuptimore. Poeti Arshi Pipa e shikon poezinë si shpresë e shpëtim. Në tekstin “Ode Poezis” ai shkruan: Kisha frigë se po birresha, / kaq shumë ngjate larg meje / ku dergjem e s’lëshoj. / O ti vetëm e ngeluna / prej çdo tjetër hareje, / sublime ndër vargoj! / * Për poetin Arshi Pipa poezia është dashuri, zbulim, takim me të bukurën, krijim i saj, kërkim i së vërtetës artistike e kuptimore, edukim i shpirtit, fisnikëri, atdhetari, formë ekzistence. Të gjitha këto duken qartë te teksti i lartpërmendur: Me ty ndër gjinj do t’mundesha, / sikundër ban rabdomanti, / ndër kroje t’i shpërthej / ujnat nën dhe të fjetuna; / e ku gjindet diamanti / ta gjej, ta qes andej. / Nga ky tekst del se poeti nuk e ndan artin nga e vërteta. Për të një art sublime ka të endur te vetja të vërtetën. Ai nuk e përcakton të vërtetën artistike apo të vërtetën jetësore, por sidoqoftë nuk e ndan artin nga e vërteta, që mund të jetë edhe e vërteta artistike edhe e vërteta jetësore e pasqyruar në botën e trillimit artistik: E pasjonin e shpirtënave / qi u shkrinë për të vërtetën / e për artin sublime / ta ngjalli përmes tingujve / qi bota për gjithë jetën / t’u falet me nderim. / Edhe në këtë tekst poeti do t’i veshë poezisë një mision, atë atdhetar, por në këtë rast jo rrafshin kuptimor, por në atë estetik. Nëse poetët e rilindjes, me të cilët Arshi Pipa ka të përbashkët si konstante të teksteve të tij motivin atdhetar, në këtë rast ai i blaton atdheut jo propagandën atdhetare, por artin, poezinë. Përderisa kjo do të nyjëtohet në gjuhën shqipe, nga poeti shihet si një dhuratë për kombin, sepse gjuha është pjesë e tipologjisë së kombit: Eja më shpesh, o e bukura / motër hyjnore, eja / për të amblin fryëzim! / qi kët dhuratë të zotave / të lashtëme fjalë të reja / t’ja kthej unë kombit tim. ? Poezia, sic thotë poeti në shënimet e tij, u nis në spitalin e burgut dhe u përfundua në burg në vitin 1950. Poeti duket mjaft i qartë në tekstet e tij në lidhje me relacionin atdhe – diktaturë – poet. Ai nuk e ngatërron asnjëherë atdheun me shtetin e diktaturës që e kishte burgosur. Siç kemi nënvizuar edhe më lart ai e quan veten pjesëz të atdheut dhe në burg është bashkë me të. Diktatura dhunon edhe poetin edhe atdheun. Ai kërkon frymëzimin poetik që e shikon si frymë hyjnore për të pasuruar gjuhën shqipe, pra edhe atdheun moral me tekste poetike.

P.S. Poshtëshënimet për shkaqe teknike janë menjanuar.

Rikthim në tempullin e poezisë

“SHËN SHIU” I BARDHYL LONDOS

Ata që e njohin poezinë e Londos, qofshin këta poetë, studiues, kritikë apo lexues, e dinë me kohë se poezia e tij shquhet për bukurinë e fjalës poetike, për sintaksën e zgjedhur, për pasurinë e shprehjeve, metaforave, simboleve, krahasimeve...

Lazër STANI

Rileximi është një akt i rrezikshëm: edhe kur në leximin e parë, para dhjetë apo njëzet vjetësh libri të ka befasuar, të ka tronditur, të ka magjepsur; edhe kur autorin e ke mik, ndan me të herë pas here kohë të çmuar. Është si të takosh një grua që e ke dashur para dhjetë, njëzet apo tridhjetë vjetësh. Ti bëhesh gati të shkosh në takim dhe ndihesh i pushtuar nga ankthi, nuk je i sigurt për asgjë, ke frikë se mos do të humbasësh atë imazh të bukur dhe të papërsëritshëm që ka mbetur i ngulitur thellë në memorien tënde.

Për shkak të rileximit i kam humbur disa prej librave dhe disa prej autorëve që kanë qenë shumë të dashur e të çmuar në rininë time. Kam provuar t’i rilexoj pas njëzet apo pas tridhjetë vjetësh dhe ata libra të dashur dikur, tashmë më ngjanin krejt të palexueshëm. Librat janë të njëjtët, por kam ndryshuar unë. Për mirë a për keq nuk mund ta përcaktoj. Sidoqoftë, pas rileximeve të tilla, e ndjen se ke humbur diçka të çmuar që shndrinte përtej “portës së ngushtë të ëndrrës” siç shprehet në një nga poezitë e tij, poeti Jacob Glatstein. Me këtë ndjenjë frike dhe pasigurie e fillova rileximin e librit me poezi “Shën Shiu” të Bardhyl Londos, të lexuar para nëntë viteve, në kohën kur u botua. Atëbotë, pas leximit, pata menduar, se poezitë e këtij libri e rikonfirmonin Bardhyl London si një poet të elitës së poezisë shqipe të të gjitha kohërave.

Është fakt i pamohueshëm se pothuajse të gjithë autorët që u ka takuar të jetojnë dhe të publikojnë krijimtarinë e tyre në dy kohë, në socializmin e censurës dhe shtypjes si dhe në tranzicionin demokratik të pas nëntëdhjetës, janë autorë dikotomikë e kanë krijimtarinë të ndarë në dy gjysma, ca si të prerë me thikë, e ca me një prerje më pak të qartë. Në poezinë e Bardhyl Londos kjo dikotomi mezi dallohet, nuk vihet rë as si prerje, as si thyerje, sepse poeti, siç shprehet në një nga poezitë e tij, e jeton të sotmen me pasionin për të nesërmen, në ferrin e dhunës ku njeriu çnjerëzohet, shpirti i poetit që në vitin e zymtë 1986 klithte: “Do të vdes nga pasioni për të qenë njeri”. Është ky pasion për të nesërmen dhe ky pasion për njeriun, që, nga njëra anë, e ka shpëtuar poezinë e Bardhyl Londos nga dikotomia dramatike dhe nga ana tjetër e ka bërë atë një poet rebel dhe qytetar njëkohësisht, të papajtueshëm me të keqen që vërshon si një mizëri korbash mbi qiellin e qyteteve tona, apo me të zezën tragjike të Ballkanit, çka ngjan me një kudërshti me natyrën e tij të butë dhe të qetë, të matur dhe të shtruar. E megjithatë, poeti, që në poezinë e parë të “Shën Shiut”, bën një “Rikthim në tempull”, që ti si lexues, pasi e ke lexuar disa herë bindesh, se nuk kemi të bëjmë thjeshtë me një rikthim në tempullin e lutjeve, por me një rikthim në tempullin e poezisë, sepse ata që e dëbuan nuk mund të ishin të përjetshëm.

“U riktheva në tempull. Ata që më dëbuan nuk mund të ishin të përjetshëm...”

Por ky rikthim në tempull, edhe pse me damarët e qafës të kalçifikuar, edhe pse më i vështirë se rikthimi në Itakë, prapë është më i bukur. Dhe pse është i tillë përgjigjen e jep vetë poeti të shtruar në formë pyetjeje: “Po fundja ç’vlejnë të gjitha këto para rikthimit?” Rikthimi në tempullin e poezisë është për poetin rikthim në shëjtninë e tij, atë shejtni, që diktatori me gjithë shpurën e shërbëtorëve të tij të zellshëm, të ngujuar në marrëzinë e vet, ishin munduar ta zhbënin e ta shkatërronin me të gjitha mënyrat. Dhe ky rikthim bëhet më bindës nga vargu në varg, nga strofa në strofë nga poezia në poezi. Ngazëllimi i rikthimit është triumfues. Edhe pse poeti asnjëherë nuk e kishte braktisur tempullin e poezisë, prapë ky rikthim në tempull është më i bukur i nga të gjitha rikthimet, sepse është rikthim në liri dhe të gjitha sakrificat ia kanë vlejtur për mbërritjen e kësaj dite. Është njëkohësisht rikthim te temat e mëdha, te tragjeditë e mëdha, te fati dramatik i njeriut një botë ku mungon liria, ose ku liria shfaqet si karikaturë e vetë lirisë. Në një nga poezitë më dramatike dhe më të fuqishme të librit, autori i risjell në vëmendjen e lexuesit të zezën tragjike të Ballkanit, tragjedinë e madhe që në këtë gadishull duket se nuk do të ketë kurrë të sosur.

Kanë ndërruar shkrepat e Ballkanit. Autostradat, si rripa stërmëdhenj shtrëngojnë belin e gadishullit tragjik.

Po prapë fastfudeve, kafeneve dhe restoranteve të zhurmshme buz autostradave, kudo kam parë

plakat me të zeza.

Gratë në poezinë e Londos shfaqen më të ngrysurat se e zeza që kanë veshur, të inatosura me gjithkënd, pa e ditur përsenë, të gatshme ta nisin luftën, pa e ditur se kë kanë armik, me kujtesën të rënduar nga kujtimi i të vrarëve, në konflikte të përgjakshme që ato nuk e dinë përse janë bërë. Këto gra, shprehet poeti, i kanë harruar të gjitha rrugët nga skleroza e pamëshirshme. Vetëm rrugën për në varreza nuk e ngatërrojnë kurrë. Ky është fati i tyre i parashkruar, sepse “E zeza Tragjike” është e Ballkanit.

E verdha është e Van Gogut, bluja e Ticianit, e zeza tragjike e Ballkanit.

Vargje të tillë poetikë, pasi i ke lexuar mbeten në mendje gjatë, nuk mund t’i harrosh kurrë përvërtetësinë, tragjizmin, thjeshtësinë dhe kumtin që mbartin. Impozante si perandorë spektër-rëndë, në poezinë e Londos gratë e Ballkanit, pa e marrë vesh kurrë se çfarë perandorie zotërojnë, me mallkimet në majë të gjuhës, për veten dhe fqinjët, kanë një kalendar të çuditshëm të ekzistencës së tyre.

“vitet i masin me një kalendar që as ato vetë nuk e kuptojnë

kur u vra filani, kur qëlluan filanin, kur iku djali i madh....”

Dhe ky fatalitet tragjik nuk u ndahet as bijave e mbesave të tyre, edhe pse tani ato vishen ndryshe, moda nga Parisi dhe Nju-Jorku më shpejt vjen tek ato se kudo tjetër. Por prapë brenda tyre, dëshmon poeti, dikur rri fshehur dhe është gati të shpërthejë e zeza e pikëlluar e Ballkanit. I njëjti tragjizëm është i pranishëm në

shumë prej poezive të Londos, edhe kur në poezinë e tij vjen Vasilika në Litharicë, pikëllimi i Pargës, apo në poezinë “Pensionistët”, që në shtatë ditët e javës luajnë shah me vdekjen.

“Me përtesë të dielën llogarisin minutat e pakta minutat e mbetur në celularin e tyre dhe i telefonojnë vdekjes.”

Me këto vargje dramatikë mbyllet poezia, si vetë jeta jonë, që pret fundin e mistershëm, e të pashpjegueshëm. Gjeografia e poezisë së Bardhyl Londos është e gjërë, ajo shtegton nga Maki i de Radës në Ulqin, nga Parga në Lodevë, nga vendlindja në qytetin e madh, në të cilin nuk mund të vrasësh as veten, e për të cilin nuk është e denjë as vdekja. E tillë është edhe dhembja, tragjizmi që e shoqëron këtë poezi, zhgënjimi që të shkakton ekzistenca në një botë me Dhjatë të përmbysur. Dhe që të kesh dhimbje të mëdha në shpirt, duhet të kesh dashuri të mëdha, që të kesh zhgënjim tragjik, duhet të kesh patur shpresa të mëdha gjithashtu, siç shprehet Ernesto Sabato. Kjo dashuri e madhe për njeriun dhe për jetën ndihet në të gjitha poezitë e librit, si një nënshtresë e thellë, mbi të cilën projektohet dhe mbahet poezia e Londos, e sigurt dhe mbi themele të forta. Sepse vetëm ajo poezi dhe ai art në përgjithësi, që ngrihet mbi themele të thellë dashurie është poezi dhe art i qëndrueshëm, i pavdekshëm. Ngrehinat e urrejtjes mbyten nën peshën e gurëve të vet të zinj.

Ata që e njohin poezinë e Londos, qofshin këta poetë, studiues, kritikë apo lexues, e dinë me kohë se poezia e tij shquhet për bukurinë e fjalës poetike, për sintaksën e zgjedhur, për pasurinë e shprehjeve, metaforave, simboleve, krahasimeve, për ritmin e brendshëm, për muzikalitetin, strukturën e veçantë, kërkimin e vazhdueshëm, që shpesh ngjan me një lojë eksperimentale, por që gjithnjë ia del të na befasojë me stilin e përvetshëm dhe estetikën qartësisht të dallueshme. Tek “Shën Shiu” përveç shushurimës së shiut që ndihet sikur bie mbi një pyll shelgjishtesh dhe ti gjendesh i strehuar nën trungun e një druri, kemi një shkrirje të dy dialekteve të shqipes, atij gegë me atë toskë, duke krijuar një gjuhë të re, me efekt emocionues poetik, befasues dhe të patakuar askund më parë.

Shigjeta shiu shugatin, shkoklojnë shelgjishten, Shkurtat shpuplon shpatëzhveshur shtegziu. Shtërzime shtëllunge shirash shugurojnë Shën shiun.

Kështu pra, rikthimi i Bardhyl Londos në tempullin e tij poetik vjen me një gjuhë të re, me kërkime të reja, me hapësira të reja, me shpalosje të reja të botës dhe vizionit të tij poetik, ngjizur nga dashuria dhe dhembjet e mëdha, në kufirin midis vuajtjes dhe gjallnimit, shpresës dhe zhgënjimit, iluzionit dhe profecisë apokaliptike, në botën e Dhjatës së Përmbysur, në botën mëkatare ku njerëzit shkelin jo një, po të Dhjetë Urdhërimet. Rileximi i “Shën Shiut të bind për këtë.

Qasje

ZHGËNJIMI DHE “JETA E DYTË” E POEZISË SË FREDERIK RRESHPES

“Jeta e dytë” poetike e Rreshpes nis me krijimtarinë poetike “për vete”, pa menduar botimin. Dhe nis duke marrë dy elementët më të rëndësishëm të poezisë së tij, që ia kishin privuar: zërin dhe motivin, të cilat i përdor si dy mjetet artistike ku shtjellohet lënda galvanike e poezisë së tij

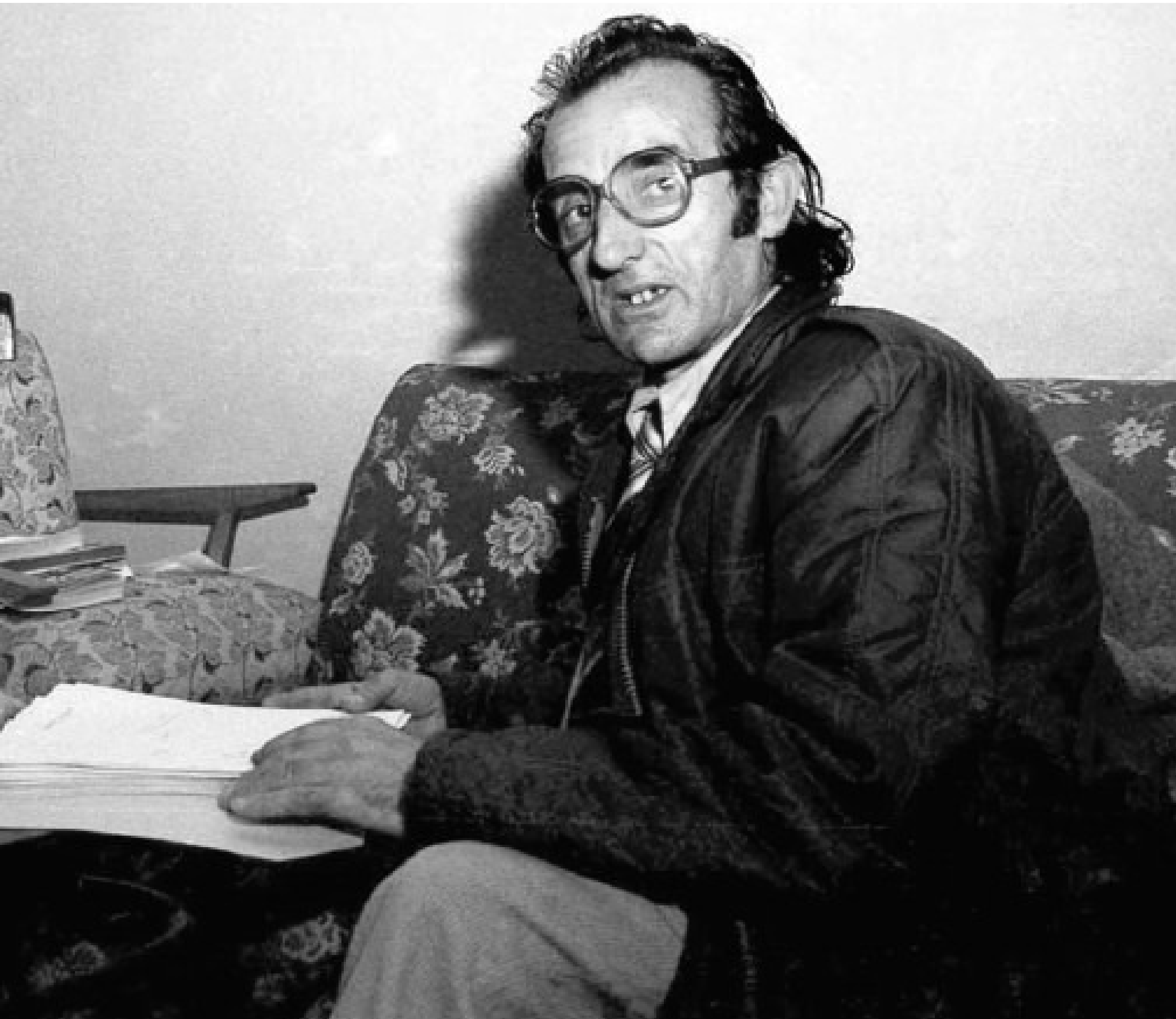
Nga Agron TUFA

Nuk ka lirik tjetër në poezinë shqipe të shek. XX, që t’i ketë shkëputur lidhjet aq prerazi me krijimtarinë e vet të mëparshme, si poeti Frederik Rreshpja. Prerja dhe shkëputja bëhet radikale në fund të viteve ’80. Po të krahasojmë poezitë, fjala vjen, të vëllimit “Në këtë qytet” (1967) me përmbledhjet e pas viteve ’90 “Lirika” (1996) dhe “Në vetmi” (Arbëria, 2004), dallojmë një ndryshim radikal e përjashtues, ku vetëm një poezi e mbijetuar (“Motivi i gruas së kurbetlliuat”) ka mundur të ruajë një shenjë nga gjysma e parë e jetës poetike të Frederik Rreshpes. Edhe kjo poezi, është artistikisht më e dobëta midis vëllimit “Në vetmi”.

Sigurisht, nuk përjashtohen nga kjo “jetë e parë” tek-tuk vargje, metafora ose ndonjë imazh, por kjo na flet vetëm për një gjë: kjo periudhë për Rreshpen është e humbur, e “pavlefshme”. Le ta quajmë “periudha e zhgënjimit të thellë” të poetit. Të paktën poeti më vullnet të plotë e ka injoruar, e ka fshirë nga ekzistenca. Ky pohim vihet, padiskutim, në dyshim të plotë kur është fjala për evolucionin e instrumentarit të tij poetik, linjën e imazheve dhe linjën muzikore, që endin pëlhurën e poezisë së tij. Por e gjitha kjo periudhë është një përpjekje për të gjalluar si poet, e mitit të poezisë me të cilin mit ka qenë dashuruar që në djalërinë e hershme romantike. Por është një periudhë jo në “lëkurë” të vet. Kjo është një fazë ku poeti provon maska poetike. Asnjëra s’i përshtatet. Për më tepër, më shumë se sa për njeriun, këto maska rezultuan tragjike për poetin Frederik Reshpja. Tragjike si përvojë e raporteve të individualitetit artistik me maskaradën e pashmangshme të dogmës. Dihet se ky zhgënjim i ka rrënjët në censurën komuniste, e cila nuk i jep poetit as zërin, as motivin e vet, duke e vetëdijesuar atë për qorrsokakun e perspektivës se tij si poet i botueshëm, qoftë në kontekstin kohor ideologjik, qoftë në ushtrimin e lirë të instrumentarit të tij poetik. Kjo është arsyeja, mendoj, se pse Reshpja hesht, pushon së shkruari për botim dhe fillon të shkruajë për vete. “Jeta e dytë” poetike e Rreshpes nis me krijimtarinë poetike “për vete”, pa menduar botimin. Dhe nis duke marrë dy elementët më të rëndësishëm të poezisë së tij, që ia kishin privuar: zërin dhe motivin, të cilat i përdor si dy mjetet artistike ku shtjellohet lënda galvanike e poezisë së tij.

Efekti fugë

Nga zëri ose, me saktë, zërat, ngjizet efekti i tij poetik “fugë”, ndërsa nga motiv, krejt personal e metafizik, përftohet efekti tjetër – rondó. Fuga: në kuptimin klasik përbëhet nga disa zëra, ku secili sosh përsëritet (imiton) një temë të dhënë. Në poezinë testamentale të Rreshpes këto zëra liriko-elegjiakë kryqëzohen në vrapim e sipër (përsa fugë do të thotë vrap, rendje). Këto zëra çlirohen, zgjidhen, shkëputen nga kontrapunkti (koekzistencë e njëkohshme linjash tematike), duke provokuar akorde të disonancës me ndjesinë e një harmonie të përsosur.

Përcaktimi zhanror “Fugë” është i lidhur me muzikën. Fuga është një vepër muzikore e karakterit imitativo-polifonik. Në fugë po e njëjta temë mishërohet në zëra (dhe regjistra) të ndryshëm. Ky princip – është baza e kompozimit të vargut dhe materies poetike të Rreshpes. Poezia, ashtu si dhe vepra muzikore në zhanrin e fugës, duhet para së gjithash, të shkaktojë trazim emocional. Për këtë qëllim poeti krijon imazhe, që ndërtohen mbi asociacione të lira, përsëritje, dhe mbërrin një efekt tabloje dhe mzikaliteti njëherësh.

Vargu i Rreshpes i ndërtuar në këtë mënyrë të përcjell një gjendje ankthi dhe shokimi për gjërat e humbura, nostalgjike, pa kthim. Të nginjura më përsëritje metaforash, krahasimesh, përshkrimesh, gjendjesh fqinjëuese, elementesh kyçë të alkimisë poetike, si trëndafil, rrufeja, mermeri, perënditë, vjeshta, hëna, ciganët, shpata, klithma, format e shiut dhe errësirës, reflekset e diellit që po shuhet, yjet, avionët dhe dëbora, etj, pra, të nginjura me përsëritshmërinë dhe variativitetin e vet në akord me ligjet e zhanrit të fugës, poezia i zbulon dhe i përcjell lexuesit një pikëllim e dhembje, pothuajse fizike. Për nga ndërtimi i saj fuga përbëhet prej tre ndarjesh kryesore. Në të parën tema përcillet prej të gjithë zërave. Pjesa e dytë ndërtohet më lirshëm: tema shtjellohet me radhë, në zëra të ndryshëm. Në pjesën përmbyllëse të fugës pohohet tonaliteti kryesor i veprës, rëndom me lajtmotivin e vargut të parë, si në këtë shembull të Rreshpes:

PRELUD

O ajër i mbrëmjes mbështillmë, erdhi koha të vdes përsëri! Kur të mbyllen sytë e mi, nuk do të ketë më det për varkat e lotëve.

Po shkoj dhe shirat po i lë të kyçura. Po unë do të kthehem përsëri në çdo stinë që të dua. Unë kam qenë trishtimi i botës.

O ajër i mbrëmjes mbështillmë, erdhi koha të vdes përsëri!

Specifika e sintaksës së poezisë nënvizon “organizimin muzikor” të saj: i privuar nga shenjat ndarëse, teksti rrjedh vetvetiu, pa farë sforcimi, duke krijuar një melodi të pikëlluar, në të cilin, krahas zërit të poetit shkrihen edhe zërat ndihmës të natyrës për të forcuar motivin qendror.

Efekti rondo

Rondo: është një formë e ngurtë në poezinë e kohës së Re, që në një mënyrë a në një tjetër mbështetet, sipas Mihaill Gasparovit, në modelet mesjetare, sidomos ne poetikat provansale te shek. XIII-XIV. Rondo (nga frengj. “e rrumbullt”) lindi si një variant edhe më delikat se rondel-i: refreni shkurtohet deri në një minimum aludimi; në mes dhe në fund të poezisë përsëritet jo e gjithë strofa e parë. Por vetëm fillimi i saj, që mbetet madje i parimuar – si të thuash, e pathënë, e pashprehur gjer në fund” Pikërisht midis këtyre dy elementëve modelohet poetika e “jetës se dytë” poetike të F. Rreshpes – midis fugës dhe rondósë. Efekti artistik i rondos ka të bëjë me motivin që kumbon i përsëritur në njëfarë gjysmërefreni (“O ajër i mbrëmjes mbështillmë, erdhi koha të vdes përsëri”). Gjithë vëllimi testamental “Në vetmi”, hartuar e paraqitur nga poeti Shpëtim Kelmendi, ka efektin e një poeme të organizuar në shumë kantata, që ngjajnë me njëra-tjetrën, qoftë si përsëritshmëri motivesh (rondo), qoftë si përsëritshmëri zërash, intonacionesh, muzikaliteti (fuga), aq sa ke përshtypjen se po lexon gjithnjë të njëjtën poezi. Nganjëherë përsëritshmëria, apo më saktë efekti i përsëritjes, prodhon thuajse të njëjtën poezi, madje me të njëjtin titull, por të kompozuar në mënyra të ndryshme (variant/invariant), si më poshtë:

PËRDITË IKIN STINËT

Një vetimë e plagosur ra diku, Si shpata e një klithme, Mbi tokën e lodhur prej qiejve, Verbuar nga bronxi i shirave.

Fluturuan tri rosa në qiell, tri re dhe tri erëra. O ju shpirtra të pyjeve, Mbështjellur me dimrin e dhembjes.

Ç’të bëj në këtë peisazh? Shpjermëni te lumi që vdiq, nëse kufomën e tij s’e kanë shpënë Erërat në qiell.

E njëjta poezi me të njëjtin titull ndeshet në këtë vëllim me një organizim tjetër dhe me një strofë më shumë, çka e bën të ketë një kodë tjetër filozofike-meditative:

PËRDITË IKIN STINËT

Fluturuan tri rosa në qiell, Shpirtra të pyjeve të harruar, Tingulli i këmbanës, si gjëmim hëne, Këndoi rekujemin e yjeve të rrëzuar.

Një vetimë e plagosur ra diku, Si shpata e një klithme, Mbi tokën e lodhur prej qiejve, Verbuar nga bronxi i shirave.

Fluturuan tri rosa në qiell, tri re dhe tri erëra. O ju shpirtra të pyjeve, Mbështjellur me dimrin e dhembjes.

O Zot! Nga ç’qiell ra tërë kjo dhembje, Që hënëzoi këtë dimër? Përditë ikin shpirtrat e botës, Përditë fluturojnë stinët

Përsëriten motivet, përsëriten variantet, sikundër se përsëriten vargjet me të njëjtin kumbim, shpesh strofa e vargje të tëra, mos të themi imazhe; metaforat pluskojnë nga njëra poezi në tjetrën, si një karusel muzike, që vërtitet me një të qarë fagoti, një pikëllim që ngjyros me vjeshtën që heq shpirt nëpër gjithë horizontin e Qenies. Ti tilla ngjashmëri në vargjet e librit herë janë të largëta, herë të afërta:

Në vjeshtën e brirëve të drerit këndojnë bilbilat Përpara borës së parë (f.93)

Qan dreri në korie dhe lotët bëhen shi; trishtohet era mbi shkëmb (f.99)

Noton në përrua me gjethe mbështjellë Një ditë e vdekur vjeshte (f. 64) Më vdiq dhe kjo vjeshtë, më shkoi dhe kjo ditë, (f.64)

Sidoqoftë ky mëngjes do të më vdesë ndër duar. (f. 74)

Do të bëhem vjeshtë dhe do të shkoj Të vdes tek shtëpia e gjetheve (f. 62)

Më duhet të vdes dhe më duhet pastaj Të shpërndaj gjakun tim mbi

trëndafilat.
(f. 17)

Këndo o Muzë Iliadën e dhunës
...Këndo o Muzë, tek dyert e gazetave
(f.129)

Këndo o Muzë mëninë e Akil
Këmbëshpejtit
(f. 152)

Qenie në agoni, në të perënduar, diç që
të kujton ekspresionistët gjermanë, diç
që të ndërmend vibrimin e akthit dhe
frymën e poezisë së George Tracl-it.
Përsëritshmëria e zërave dhe motiveve,

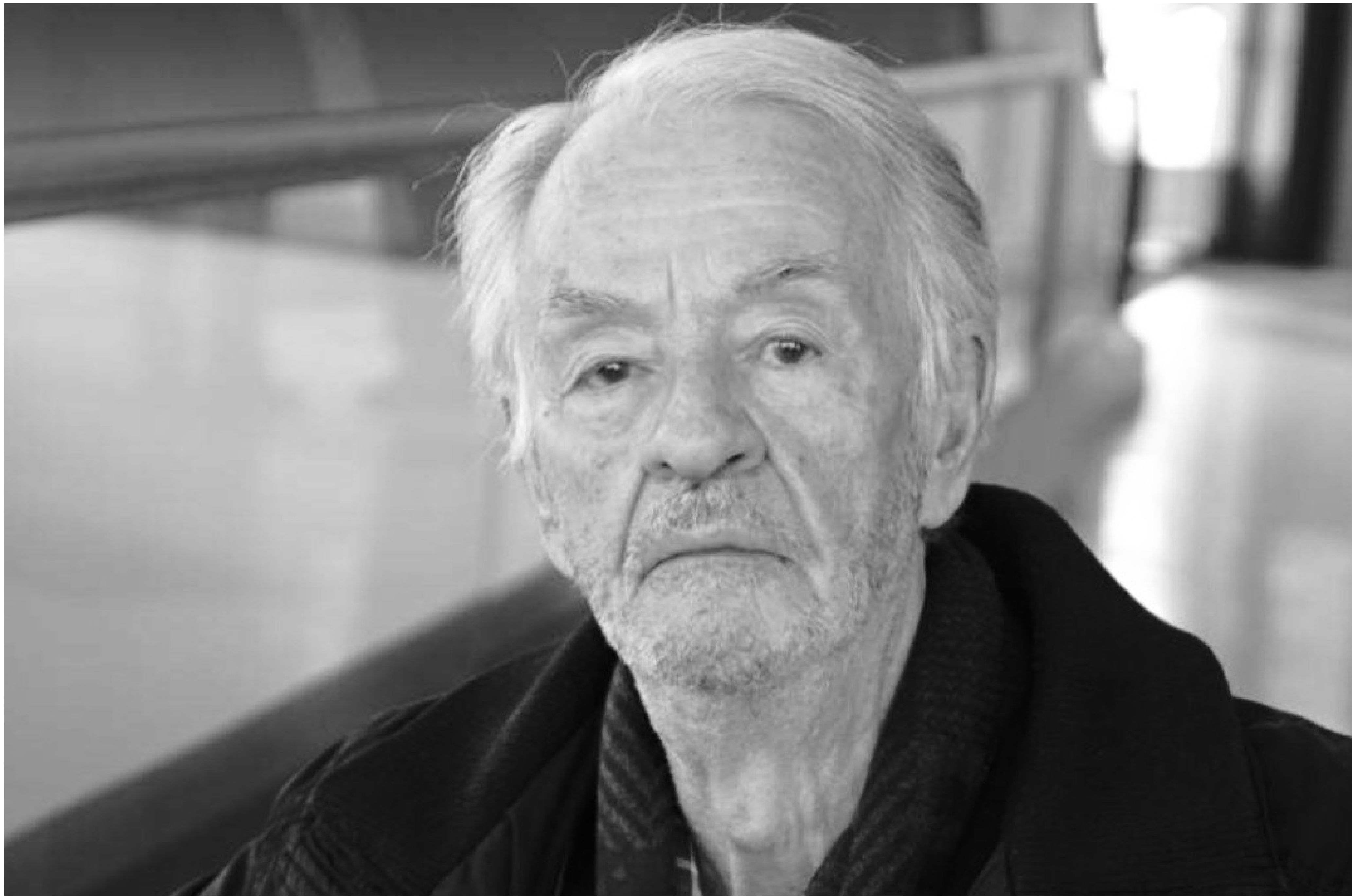
një si nostalgji që qan me gjysmë
ngashërime e bën akoma më elegjiake
e tëhuajësuese poezinë e Rreshpes, të
ngjashme ndoshta ne elegjiakët romakë
të periudhës augustine, veçanërisht me
Tibulin në “Elegji të pikëlluara”.
Në poezitë e vëllimit testamental
“Në vetmi”, Rreshpja ka dhe një cikël
lirikash për nënën me tërë forcën
metonimike të domethënies së saj për
të, sikundërse një cikël “Juda”, me poezi
të bukura stigmatizuese për diktaturën
e diktatorin tonë dhe tërë tiranitë
e lirinvasësit. Janë, padyshim, ndër
poezitë më të mira të shkruara në gjuhën
shqipe mbi këto tema. E megjithatë, të

dyja këto cikle në trashëgiminë poetike
të Rreshpes (“Homazh nënës” dhe
“Juda”), zbresin poshtë kompozimeve
të tij të jashtëzakonshme ku fuga
shkrihet organikisht me rondelin,
duke i dhënë poezisë së tij muzikën
e trishtë të gjërave, efemerizmin e
lëndës, precipitatin e vetmisë brejtëse
dhe nostalgjisë mes një bote që bjerret
vazhdimisht, duke u bërë e huaj dhe
armiqësore. Duke qenë i zhgënjyer
me kohën, me veten, me idealin e tij të
pamundur poetik, në komunizëm, duke
dështuar t’i këndojë idilës komuniste (e
cila rri shtrembër, falco dhe groteske
në poezinë e tij) Rreshpja e “muros” këtë

jetë të tij poetike si të pavërtetë, të stisur,
artificiale. Ai nis një tjetër jetë, asketike,
të vetmuar, në tuhajësim të plotë social,
si lutje, amanet, vajtim e nostalgji
drithëruese. Marrja e rimarrja e të
njëjtave linja tematike dëshpërake, me
intonacion të përsëritur zërash lirikë,
disi të lodhur, të ngjirur e si të bjerrë
(një e qarë fagoti e përlargët në sfond
i shoqëron vinjetat e tij lirike), përbën
dhe askezën ku u ngjiz dhe u mbrujt kjo
poetikë e veçantë, ky timbër lehtësish
i dallueshëm, i paimitueshëm i lirikës
sonë moderne, ndryshe – zëri unikal,
klaviatura e papërsëritshme e Frederik
Rreshpes.

Rreth pikturave të Tahir Emrës

QETËSI DRAMATIKE

Piktura e tij nuk ka ngarkesa emocionale dhe nuk ka dyndje të elementeve në kompozicionin me drejtpeshim hollësisht të studiuar. Është i veçantë dhe cilësor. Vepra e tij është një përjetim estetik

Ali PODRIMJA

Ne artet tona pamore dominojnë tri ngjyra me nuancat e tyre: e bardha, e zeza dhe e kuqja (Lojë me hijedritë). Në pikturën e Tahir Emrës më e preferueshme është e zeza. Ky piktor i njohur është konsideruar si paqësor, të themi. Mendoj se leximi i ngjyrave dhe i elementeve figurative është bërë në një kontekst tjetër kohor, pra nuk është lexuar si duhet. Pikturën e tij duhet parë edhe si thyerje të konvencave. Dhe e mbështes këtë shkaku i rrafshit poetik. Së pari, artin e tij piktural e kap si revoltë të heshtur, bile edhe kur ka shenja të autobiografisë të mbështetur fort në tabanin nacional, të thënë përmes një seleksionimi rigoroz e gjuhë moderne, se Emra di ç’kërkon nga ngjyra e detaji. Së dyti, mbështes mendimin se

ky kultivon pikturë intelektuale, ku dominon lirizëm karakteristik e me tone elegjiake. Së treti, piktura e tij nuk ka ngarkesa emocionale dhe nuk ka dyndje të elementeve në kompozicionin me drejtpeshim hollësisht të studiuar. Është i veçantë dhe cilësor. Vepra e tij është një përjetim estetik. Pikturën e lexoj si një poezi vizuele, të hapur, përmes shenjave. Nuk pretendoj se mund të depërtoj në imagjinatën e piktorit. Kërshërinë ma zgjon ai sfondi i zi në tablotë e tij, ku duhet kërkuar sublimen. Se pse në pjesën më të madhe të tablove të këtij piktori dominon e zeza dhe ato dy-tri elemente figurative të postuara në kompozicion, mund ta zgjidhin enigmën krijuese të këtij piktori. Përmes ideve, motiveve e përmbajtjeve Tahir Emra shpalos botën e tij imagjinative mbi kalueshmërinë njerëzore, ngrit sintezën mbi gjërat

që nuk mund të harrohen, se janë pjesë të ndërgjegjësimit dhe historisë sonë. Shtron probleme, çështje të rëndësishme mbi qeniesimin tonë. Në mozaikun gjithënjërzor vendos ngjarje e përmbajtje domethënëse, qofshin ato historike apo të vjela nga bota shpirtërore e popullit. Ka edhe shkaqe të tjera që simbolika e tij të kapet nga rrafshi i universale e të trajtohet edhe si sens i tij etik, njerëzor. Të cekim, po ashtu hetohet trupëzim i çuditshëm mes tablove dhe cikleve. Ku mbyllet një ide hapet tjetra si vazhde e të mëparshmes. E përcjellë atë vijë magjike, që lidh tragjizmin, shkapërderdhjet tona ekzistenciale në hapësirë e kohë (tablotë: “Trungu i ndarë”, “Sofra e përgjysmuar”, “Druri i fëmijërisë”, “Buka e fundit”). Kreativiteti i tij krijues të bën t’u kthehesh tablove. Shikoni vetëm ato të cikleve “Vatra”, “Elegji për Kosovën” dhe “Homazh për dëshmorët” dhe do

të zbuloni edhe diçka tuajën. Në ca tablo nga “Vatra”, kisha humbur në atë koloritin e zymtësisë, dhimbjes. Përballesh me vatrën time, ku më përftytyrohej hija e nënës, e humbur në blozë, pastaj fëmijëria, frika mos i digjja gishtërinjtë në gjuhën e flakës. Disi ringjallej e harruara, pak nebuloze ndoshta, po që pipëtinte si dritë e largët diku në kujtesë. Kjo është meritë e piktorit, që arrin të vë komunikimin me recipientin, ta bëjë bashkudhëtar në kërkimin e të bukurës. Por ç’të bësh, qetësia ishte thyer aty në sfond, te e zeza. Brusha e piktorit nuk kishte lënë ta lexojmë deri në fund morbiditetin. Besonte ndoshta se drita e qiriut nuk do të fiket kurrë. Kohët megjithatë puqen diku. Asgjë nuk është e vdekur kur hulumtohet.

(Ulpianë, shtator 2002)

Arshi Pipa për MIGJENIN

DËSHTIMI I OKSIDENTALIZMIT

(Fragment nga “Arshi Pipa për Migjenin”, tri ese, hartuar nga Myftar Gjana, botuar nga Princ, 2022, Tiranë)

Në vitin 1934, kur Migjeni nisi të botojë veprat e tij, oksidentalizmi ishte një temë mbizotëruese diskutimi ndërmjet intelektualëve shqiptarë. Nën presionin e tyre në rritje, Mbreti Zog formoi një kabinet të “të rinjve”, të cilët ishin arsimuar në Europë dhe për të cilët shpresohej ta transformonin Shqipërinë nga një vend i prapambetur dhe ende “oriental”, siç ishte, në një vend oksidental. Eksperimenti përfundoi në dështim të plotë. Monarku vetë ishte mishërimi i bizantinizmit, ndërsa oksidentalizmi i tij ishte vetëm një pozë. Në vitin 1935 shpërtheu një revoltë në Fier, e udhëhequr nga disa intelektualë dhe oficerë. Pak kohë më pas, Mirash Ivanaj, intelektual i më i respektuar në qeveri, autori i një reforme shkollore antiklerikale, dha dorëheqjen. Vendi po vuante një krizë të rëndë ekonomike. Punë kishte pak, ushqimi ishte i shtrenjtë, Italia e pat pezulluar ndihmën e saj ekonomike, thesari i shtetit ishte pothuaj i zbrazët dhe nëpunësit civilë, një klasë e privilegjuar, i merrnin rrogat e tyre në mënyrë shumë të parregullt. Në shkurt të vitit 1936, në Korçë, punëtorët dhe studentët demonstruan me parullën “bukë dhe punë”, duke pasuar një grevë të punëtorëve në Kuçovë, një qendër naftë-prodhuese. Borgjezia e ndjeu ndikimin e krizës, zejtarët mbyllën dyqanet e tyre, fshatarët nuk kishin asnjë rezervë për të ngrënë, mjerimi sundonte qytetet.

Oksidentalizmi ishte një temë e pëlqyer në shtypin shqiptar të kohës. Parulla maskonte natyrën e problemeve të vërteta të Shqipërisë, prapambetjen ekonomike dhe kulturore, duke ia veshur ato trashëgimisë “orientale” të vendit. Zgjidhja do të paraqitej, si pasojë, me një kthim vendimtar drejt Perëndimit, si të thuash, me përshtatjen një forme oksidentale të qeverisë. Çfarë forme saktësisht?

Sepse Europa Perëndimore kish lloje të ndryshme qeverish, duke nisur prej socialdemokracisë e deri te fashizmi. Konservatorët u prirën drejt një monarkie

kushtetuese me një mbret ndryshe nga Zogu. Të moderuarit preferonin një republikë. Ultra-nacionalistët dhe radikalët e majtë favorizonin zgjidhjet totalitare. Hitleri tashmë kishte admiruesit e tij përmes epigonëve të «Deutche Kultur-ës”. Më të shumtë ishin simpatizantët e Musolinit, që evokonin interesat e përbashkëta të Shqipërisë dhe të Italisë, të bazuar në afërsinë gjeografike. Nuk mungonin edhe partizanët e diktaturës ushtarake, të tillë si ajo e Ataturkut, me arsien se Shqipëria ishte më afër nga ana kulturore me Turqinë.

Dështimi i përvojës oksidentale i inkurajoi radikalët e së majtës, të cilët nisën të organizohen. Kriticizmi i tyre në shtyp u kthye në sulme - qeveria e shtrëngoi censurën e saj. Në këto rrethana, majtistët e përdorën parullën e oksidentalizmit, që

ish bërë ndërkohë emëruesi i përbashkët për kundërshtimin ndaj regjimit autokratik. Gjithsesi, ato e përdorën atë, kryesisht për të maskuar veprimtarinë e tyre subversive, objekti i së cilës ishte përmbysja e monarkisë absolute dhe zëvendësimi i saj me një regjim socialist. Për më të ndriçuarit midis tyre, oksidentalizmi nuk linte të kuptohej asgjë më tepër se sa kapitalizmi dhe kristianizmi, dy fuqitë që përbënin strukturën dhe ideologjinë e rendit që mbizotëronte në Perëndim. Lufta, e nisur nën flamurin e përparimit shoqëror dhe e përqendruar mbi mënyrën e zhvillimit të industrisë dhe komunikacionit, që sjell reformën agrare, përmirëson shëndetin publik, asgjëson analfabetizmin, u drejtua kundër klasave dhe grupeve mbështetëse të pushtetit autokratik:

burokracië, ushtarakëve, pronarëve të tokave dhe klerit. Vepra e Migjenit i orkestron këto tema kryesore, duke i ngritur ato nga niveli i gazetarisë në atë të poezisë shoqërore. Origjinaliteti i tij shtrihet në hapjen prej tij të portave të letërsisë shqipe për problemet sociale. Duke dalë prej harresës, me të cilën pat qenë dënuar gjatë pushtimit të vendit, kur shkrimet e tij qarkullonin nëpër copëra letrash të shtypura apo të kopjuara me dorë (samizdat) midis studentëve dhe punëtorëve, ai u përkrah në nivelin e një poeti kombëtar, kur atdheu u bë socialist, për hir të protestës sociale në veprën e tij. Simpatitë e tij oksidentale u shpërfillën me maturi dhe hibridizmi i tij kulturor, që i dha hov një drame personale që formoi të tërë poezinë e tij, mbeti jashtë vëmendjes. Si mund të shpjegohet pasioni i tij për Perëndimin? Para se gjithash, me dëshirën e tij për të jetuar një jetë që nuk e pat jetuar, një motiv i përsëritur në veprën e tij. Për një shqiptar, Perëndimi fillon në anën tjetër të detit Adriatik, dhe Shkodra, qyteti i lindjes së Migjenit, ka qenë gjithnjë një portë shqiptare për në Perëndim. Duke u kthyer në Shkodër pas një qëndrimi të gjatë në një qytet tipik ballkanik si Manastiri, ai duhet të ketë provuar një shqetësim të caktuar, si pasojë e origjinës sllave të tij dhe të arsimimit bizantin, që e bënte atë më të dobët ndaj joshjes për Perëndimin. Tradita familjare dhe formimi arsimor e bënë atë të tërhiqej kah Lindja, ku kish edhe rrënjët e tij, ndërsa dëshirat e shtynin atë drejt Perëndimit, ku ngjizej ëndrra e tij. Prirjet e tij sentimentale duken në shumë prej poezive dhe më spikatshëm në dy krijimet e tij të fundit të ciklit “Kangët e Rinisë”. Në ciklin “Kangët e Perëndimit”, interesat e tij ideologjike janë mbizotëruese, gjë që shpjegon se pse poeti i klasifikoi ato veçmas. Një vështrim në përmbajtjen e lëndës së vëllimit, që pason ndarjen e saj në kapituj, tregon qartë karakterin e saj ideologjik.

Një dashuri me fund tragjik

FATI KISHTE PLANE TË TJERA...

Kamy e pa Marian edhe si një shpëtim, si një arratisje nga vetvetja. Prej shumë kohësh e kishte burgosur brenda trupit të tij sëmundja e tuberkulozit. Dashuria i bëhet liria e munguar, atdheu tjetër i dëshiruar

Grigor JOVANI

Alber Kamy ishte tridhjetë vjeçar, kurse Maria Kazares njëzet e një. U takuan për herë të parë në Paris, në mars të 1944-ës. Lufta botërore nuk e kishte ulur akoma siparin e saj, kurse dashuria e tyre sapo kishte hapur prozhektorët e mëdhenj të skenës. Ku do të luhej një dashuri gati 15 vjeçare.

U njohën gjatë prezantimit të parë të një ekspozite surrealiste të Pablo Pikasosë. Siç ndodh zakonisht në një njohje, shkrimtarin dhe filozofin e ri e tërhoqi fillimisht prezenca e saj fizike: sytë shprehës, këmbët e drejta, trupi dhe zëri i saj i kristaltë. Nuk kishte si të ndodhte ndryshe, vajza vinte nga një vend magjik, brenda saj rrihnin ritmet e flamengos. Dhe temperamentin e njohur impulsiv spanjoll. Alber Kamyja i njihte këto gjëra, edhe brenda tij rridhte gjak spanjoll, nga e ëma. E pa Marian edhe si një shpëtim, si një arratisje nga vetvetja. Prej shumë kohësh e kishte burgosur brenda trupit të tij sëmundja e tuberkulozit. Dashuria i bëhet liria e munguar, atdheu tjetër i dëshiruar. Pesëmbëdhjetë vjet jetoi në këtë

tokë ëndërrimtare, dashurinë, bashkë me Maria Kazares, aktoren e mrekullueshme me origjinë spanjolle. Por dikur, si për çdo dashuri të madhe, ka një fund. Artistëve të mëdhenj zakonisht

u ndodh tragjik finishi erotik.

4 janar 1960. Është dita që prishi të gjitha planet për një jetë të përbashkët midis tyre. Shkrimtari nobelist frëngo-algerian, Alber Kamy, lë frymën e fundit

në një aksident automobilistik. Bashkë me jetën e tij shuhet edhe një dashuri e madhe e paligjshme vërtet, por shumë e pasionuar. Të gjitha humbën brenda asaj makine luksoze e tipit sportiv, të cilën e ngiste në çastin tragjik miku i shkrimtarit, botuesi i tij Mishel Galimar. Shpejtësia e pakontrolluar e drejtoi drejt një peme dhe... fund.

Kamyja vritet në vend. Vritet duke udhëtuar me mend edhe drejt Jugut të Francës, ku do të takonte Marian e tij spanjolle, për t'i shpallur vendimin e tij se nuk do të ndaheshin më kurrë, ngaqë do të martoheshin. Ky vendim vërtetohet nga letra që i kishte dërguar pesë ditë më parë Marias së tij të dashur: “30 dhjetor, 1959.

Kurrë nuk më ke munguar më shumë, vogëlushja ime. Shkoj në Paris, ku do të rrojmë bashkë përgjithmonë. Mos vono të vish të më gjes. E gjeta njeriun, me të cilin dua të kaloj jetën e mëtejshme. Kjo e ardhme dua të fillojë qysh tani. Të puth ëmbël, ëndërroj me pasion dhe në qafën tënde, kudo ku të pëlqen. Përgjithmonë i yti, Alonsoja yt!”

Mirëpo Fati kishte plane të tjera...

Botime

NJË LIBËR I VEÇANTË GJUHËSOR PËR MYZEQENË

“Fjalë dhe shprehje popullore nga Myzeqeja” Vasil M. Prifti, Sht. Bot. “YMERAJ”2024.

Nuri PLAKU

Libri “Fjalë dhe shprehje popullore nga Myzeqeja” është një botim i veçantë në fluksin e botimeve të sotme të “tavolinave”, sepse përmban një material gjuhësor të marrë drejtpërsëdrejti nga goja e banorëve të kësaj krahine. Autori i tij, Vasil Mihal Prifti, ka një eksperiencë të pasur në fushën e arsimit dhe kulturës gjuhësore. Në vitet ’70 shek. kaluar, ai ka qenë pedagog në Filialin e UT – ë në Fier, ka marrë pjesë në Kongresin e Drejtshkrimit në vitin 1972 me kumtesën, “Shumësi i emrave në gjuhën shqipe”, botuar në vëllimin e dytë të Kongresit të Drejtshkrimit dhe ka drejtuar kurset e kualifikimit të mësuesve të rrethit Fier për ngulitjen e normave drejtshkrimore të gjuhës letrare shqipe. Në vitin 1980 u emërua specialist në Kabinetin Pedagogjik për lëndët gjuhë – letërsi shqipe dhe në vitet 1981 –’85, ka drejtuar aksionin për mbledhjen e leksikut e të frazeologjisë së gjuhës shqipe. Për kontributin e tij të spikatur, është dekoruar me Urdhrin “Naim Frashëri” të Klasit të Parë dhe me titullin “Mësues i merituar.”Gjatë gjithë kësaj karriere, ai ka qenë një mbledhës dhe studiues skrupuloz i folklorit dhe trashëgimisë etnokulturore të krahinës së Myzeqesë dhe ka krijuar një opinion mjaft pozitiv nga i cili, konsiderohet aktualisht, si i vetmi studiues serioz i kësaj fushe në Fier. Ka botuar disa libra si; “Jakov Milaj, një jetë në shërbim të popullit” (bashkautor), 1998, kushtuar autorit të librit shkencor “Raca shqiptare” botuar në vitin 1944. Në vitin 2014 ka botuar përmbledhjen studimore me këngë popullore kushtuar Luftës së Vlorës 1920, me titull, “Evropa

shkruajnë e thonë,” pajisur me interpretime rreth kontekstit historik dhe psikologjik të kësaj lufte. “Mozaik kujtimesh për vendlindjen”2020, është një përmbledhje me rite dhe interpretime të praktikës zakonore të jetës së përditshme të vendlindjes së tij. Së fundi ai vjen me librin “Fjalë dhe shprehje popullore nga Myzeqeja,” i cili është fryt i një pune dhjetëra vjeçare hulumtuese në terren. Libri është fjalor që përfshinë mbi 300 fjalë dhe 150 shprehje popullore të mbledhura në gjirin e banorëve të kësaj krahine. Na duhet të kujtojmë se studimin e parë më të rëndësishëm në këtë trevë e ka bërë në vitin 1958 Jorgji Gjinari me monografinë “Të folmet e Myzeqesë.”, ku ka mbledhur 412 fjalë. Më pas, po në vitin 1958, prof. dr. Jani Thomai ka bërë studimin “E folmja e katundit Seman, Fonetikë e Morfologji,” botuar tre vjet më vonë në Buletinin e Shkencave Shoqërore në Universitetin e Tiranës, në të cilin përfshihet edhe një fjalorth me 440 fjalë. Vasil Prifti kap një periudhë kohore më të vonët dhe një rreze gjeografike që mbulon kryesisht Myzeqenë e vogël. Studimi përfshin 22 fshatra dhe qytetin e Fierit. Kjo hapësirë fillon nga fshatrat në veri të rrjedhës së lumit Vjosë, ndjek vijën bregdetare të minibashkisë së Semanit dhe përfundon në veri me fshatrat e njësisë administrative të Libofshës. Është pikërisht kjo gjeografi që ka “rrahur” edhe shkrimtari Jakov Xoxa për të dritësuar veprat e tij, sidomos “Lumi i vdekur.” Vlera kryesore e këtij botimi është risia e tij. I gjithë ky material i mbledhur e i sistemuar është një punë disa vjeçare dhe vjen për herë të parë në këtë përmbledhje. Kjo përbën risi. “Asnjë nga këto shprehje dhe fjalë –

thotë autori në parathënien e këtij libri, - nuk përfshihet as në Fjalorin frazeologjik të gjuhës shqipe (Tiranë, 1980) dhe as në atë të prof. dr. Jani Thomait (Tiranë, 1999)”. Një tjetër vlerë, është kriteri shkencor i ndjekur me rigorozitet nga autori. Pranë çdo fjalë dhe shprehje popullore, është shënuar edhe burimi, emri i fshatit apo qytetit ku është mbledhur. Edhe shembujt ilustrues të përdorimit të tyre, janë marrë nga ligjërimi popullor. Autori ka bërë kujdes për shmangien e perifrazimeve të njërive frazeologjike. Për çdo njësi të tillë, është dhënë trajta përfaqësuese e saj, kufizimet ligjërimore e stilistike, ngjyrimet emocionale etj., p.sh: Fjalë: ALLTYST (ndajf.) Lëms, lesh e li, tym e flakë. - Dëgjo çfar të them: unë atje nuk vete, alltyst të bëhet! (Pojan), ose; ANAGJORE (ndajf.) Po ashtu, gjithashtu. - Asnjë nga burrat nuk ndodhet në shtëpi. Pilua me dy çunat shkuan të shkulin zhuka, Kozmai po anagjore. (Sop). XHINGËL (ndajf.) Shumë i fortë, shumë i tharë. - Nuk e ha dot këtë bukë, është bërë xhingël! (Pojan). RRAXHOJ (kal.) E mendoj thellë e nga të gjitha anët një punë, një problem a një çështje. - Ndenjëm deri vonë mbrëmë, por problemn e shtëpisë e rraxhuam mirë.(Topojë). PILOS (kal.) - A, - UR. Di të ndërtoj mirë bisedën... - Llazi është i gojës, e pilos mirë bisedën. (Seman). Shprehje frazeologjike: “E mbanë (e mbajti) si pashkë e madhe.” E mbanë mirë, e trajton mirë...- Pas vdekjes së prindërve, ajo u mbështet pas vëllait. Ai e mbajti si pashka e madhe derisa vdiq. (Fier). “Është masat pa zjarr.” I paaftë, i

plogët... - Atë e njoh unë, është masat pa zjarr. (Libofshë) “Mbeti si lejek pas Shën Mitrit.” Mbeti vetëm, i ndarë nga të tjerët... - Të gjithë janë larguar nga fshati, vetëm familja e Leksit ka mbetur si lejek pas Shën Mitrit. (Shën Pjetër) Një tjetër vlerë e këtij botimi është referenca arkivore që ai mbart në vetvete. Një punë e tillë në fushën e gjuhësisë është e vështirë, sepse kërkon përgatitje shkencore, kohë dhe mund. Ndërkohë, brezat që i transmetojnë këto fjalë e shprehje janë në ndryshim të vazhdueshëm, si nga ana biologjike, ashtu edhe nga ana gjuhësore. Dihet tashmë se fenomeni i “modernizimit” të gjuhës i largon të rinjtë nga traditat e trashëguara. Parë në këtë prizëm, ky botim është një “fletë arkivi” e kësaj të folure, ku studiues të ndryshëm do ta shfrytëzojnë në të ardhmen. Popullsia e Myzeqesë, dallohet për të folurën e saj me aftësi të lartë kumtuese dhe ngjyrimet të theksuara emocionale. Në këtë ligjërim, spikat një përdorim i madh shprehjesh frazeologjike, proverba e fjalë të urta, të cilat e bëjnë atë të pasur e mjaft të bukur. Pikërisht për këto veçori, gjuhëtarët e kanë cilësuar atë “të folme të abstraguar.”Në këtë këndvështrim, duke pasur parasysh edhe zhvillimin e brendshëm të gjuhës, autori në parathënien e tij, bën edhe thirrjen kujtesore për brezat: “Mbetet detyrë e përhershme – thotë ai, - gjurmimi, regjistrimi dhe studimi i kësaj pasurie me vlera të larta kombëtare”. Nga ky këndvështrim, botimi i këtij libri duhet konsideruar një pasuri e rrallë e së folmes popullore të krahinës së Myzeqesë dhe një gur xhevahiri në gjerdanin e vlerave të saj gjuhësore.

Profile

PAK GJURMË NË JETËN E DRAMATURGUT LUIGI PIRANDELO

Pirandelo vizitonte, shëtiste, gëzohej dhe fliste e pëshpëriste me vete, pse jo edhe me zë të lartë: “O Teatri Dramatik! Ty do të pushtoj!

Khahid BUSHATI

Luigi Pirandello ishte dramaturg, romancier, poet dhe shkrimtar italian. Kontributi më i madh në jetën artistike ishin dramet e tij. Iu dha Çmimi Nobel në Letërsi (viti 1934) «për ringjalljen e tij të guximshme dhe të zgjuar të artit dramatik dhe skenik.» Veprat e Pirandelos përfshijnë romane, tregime të shkurtra pafund, rreth 40 drama, ku, disa prej tyre janë shkruar në gjuhën siciliane. Farsat tragjike të Pirandelos, nga kritika letrare, shihen, shpesh, si pararendëse të Teatrit Absurd. Pirandelo u lind (28 qershor 1867) në një familje të pasur në Agrigento (Sicili), pranë periferisë së varfër të Porto Empedocle. Zona quhej “Caos”, nga causi, siciliane, për “pantallona”, sipas formës së një përroske, aty pranë. Babai i tij, Stefano Pirandello, i përkiste një familjeje të pasur të përfshirë në industrinë e squfurit, dhe nëna e tij, Caterina Ricci Gramitto, ishte, gjithashtu, me një prejardhje të pasur (familje e një klase profesionale borgjeze të Agrigentos). Të dy familjet,

Pirandelo dhe Ricci Gramitto ishin anti-Burbon. Morën pjesë aktivisht, në luftën për bashkim dhe demokraci (Risorgimento). Stefano, ashtu si shumë të tjerë morën pjesë në betejat e Garibaldit. Ai ishte edhe ne betejën e Aspromontes. Pjesëmarrja e hapur në kauzën garibaldiane, dhe ndjenja e fortë e idealizmit të atyre viteve të hershme u shndërruan shpejt, mbi të gjitha te Katerina, në një zhgënjim të zemëruar dhe të hidhur me realitetin e ri të krijuar, që ishte larg ëndrrës së tyre të vërtetë. Pirandelo, në pamjen e jashtme do ta asimilonte këtë ndjenjë tradhtie e pakënaqësie dhe, do ta shprehte atë në disa nga poezitë e tij, si dhe në romanin “I moshuari dhe i riu”.

Pirandelo e mori arsimin fillor në shtëpi, por ishte më shumë i magjepsur nga fabulat e legjendat, diku mes popullores dhe magjisë, që shërbëtorja e tij e moshuar Maria Stella i tregonte atij. Në moshën 12-vjeç, Pirandelo kishte shkruar, tashmë, tragjedinë e tij të parë. Me këmbënguljen e babait, u regjistrua në një shkollë teknike, por shumë shpejt kaloi në studimin e shkencave

humane. Në vitin 1880, familja Pirandelo u shpërngul në Palermo. Pikërisht, këtu, në kryeqytetin e Sicilisë, Luigi përfundoi shkollën e mesme. Marrëdhëniet me leximin, bëhen përherë e më të ngushta; fokusohen te poetët italianë të shekullit të 19-të, si: Giosué Carducci dhe Arturo Graf. Më pas nisi të shkruante poezitë e para... Vitet kalojnë... Pirandelo regjistrohet në Universitetin e Palermos në departamentet e Drejtësisë dhe të Letërsisë. Në vitin 1887, zgjedh përfundimisht Departamentin e Letërsisë. U transferua në Romë për të vazhduar studimet. Por takimi me qytetin, me qendrën e luftës për bashkim, në të cilin kishin marrë pjesë me entuziazëm dhe idealizëm familjet e prindërve të tij; ishte zhgënjyes, dhe nuk i falte asgjë nga ajo që priste. Në një moment Pirandelo thotë: “Kur mbërrita në Romë binte një shi i fortë. Ishte natë dhe ndjeva sikur po më shtypej zemra, por më pas qesha si një njeri që ishte e jetonte grahamat e dëshpërimit.” Pirandelo, i cili ishte një moralist jashtëzakonisht i ndjeshëm, më në

fund pati mundësinë të shihte me sytë e tij dekadencën e pandërprerë të të ashtuquajturve ‘heronj të Risorgimento-s’, që e shihte të pasqyruar në figurën e xhixhait të tij, Rocco, tani një ish-funksionar i thinjur dhe i rraskapitur i prefekturës që i dha atij strehim të përkohshëm në Romë.

“E qeshura e dëshpëruar...”. manifestimi i vetëm i hakmarrjes për zhgënjimin e përjetuar; frymëzoi vargjet e hidhura të përmbledhjes së tij të parë me poezi “Mal Giocondo” (1889). Por jo gjithçka ishte negative... Kjo ishte vizita e parë në Romë, ku i dha atij mundësinë për të vizituar me zell e kujdesshëm teatrot e shumtë të kryeqytetit: Il Nazionale, Il Valle, il Manzoni...

Pirandelo vizitonte, shëtiste, gëzohej dhe fliste e pëshpëriste me vete, pse jo edhe me zë të lartë: “O Teatri Dramatik! Ty do të pushtoj! Nuk mund të hyj në një ‘Perandori’ të tillë pa përjetuar një ndjesi të çuditshme. një ngacmim gjaku që rrjedh në të gjithë damarët e mi...”»

Poezi: Arif MOLLIQI

PËRRALLË E VERDHË

në planetin e rrumbullakët
rruga që kam humbur
është e rrafshët

tash e kuptova ç’domethënë nata
pa asnjë yll në qiell
lehtë mund të zë pritë
e liga e fshehur brenda njeriut

duke i nuhatur erërat e parfumit
shkel mbi shiringa të zbrazëta
mbi të kuqtë e buzëve
qosheve të ndyra të sheshit

në një shtëpi të vjetër
matem me të panjohurën
në aktin e pazakonshëm
mbesin vetëm njollat

një përrallë e verdhë
një mijë vjet përsëritet
nën yllin rreth kokës

një tatuazh nga telat me gjemba nëpër kufij
pak gjak nga kofshët e gërvishtura
e mbartin sëmundjen shekullore

(duke kërkuar rrugën e rrafshët
në shitoren e katundit e lashë emrin
të shënuar në fletoren e borxhlinjve
e lashë blinin që për herë të parë
nën hijen e tij thithnim ajër të tymosur
i shikonim kryqëzimet e insekteve
si e kafshonin njëra-tjetrën
e çiftoheshin në duart tona

MOTIV TJETËR

në ditëlindjen e gjashtëdhjetë
më dolën dhëmbët e rinj
që m’i mbolli doktori

desha ta bëj provën e kafshimit
veç bardhë e zi
pa ngjyra
mbetën gjurmët e reja

kur nuk dolën dhëmbët e rinj
bërtita aq shumë
sa në ballë
dolën rrudhat e reja

nëpër planetin e rrumbullakët
grabitqarët u shtuan mbi kokën time
duke i mprehur dhëmbët
për ta ngrënë kohën e rreme

DITËLINDJA E NJË MOSHE

unë dhe kalendari i varur në mur
kemi një dhomë bashkë
me një shënim
11 janar një mijë e nëntëqind e pesëdhjetë e tre

vendësit e mi
më mbajnë në mend si njëzetë e katër vjeç
duke i pështyrë mitet e rrejshme
nëpër kokat e kolonëve

në dashurinë e rinisë time
veç krisma armësh kujtoj
jetesën me vrasës masivë përreth
instinkte sadiste
ritual i çuditshëm kur grindesh me të djeshmen

përmbi hijen time
i ngre sytë nga qielli
i lutem moshës të mos bjerë në kurth

barrë e rëndë janë vitet
që s’mund t’i mbaj as për një natë

askujt asgjë s’do t’i lë amanet
fundi i këtij fundi le të jetë publik
edhe kur e bardha bëhet si e zezë
e zeza bëhet si e bardhë

KUR E VARROSËM BABËN

kur e varrosëm babën
ka qenë pranverë
binte shi
zogjtë këndonin himn funerali

thonë kur shiu ta lagë meitin
paraajsën e ke më afër

më kujtohet ajo ditë
kur nëna ime na mblodhi afër vetes
të shtatë fëmijët
sikur dëshironte të na numëronte
a ishim të gjithë
mos na kishte marrë baba në arë

atë ditë mbeta jetim
edhe pse e kisha nënën
katër vëllezërit
dhe dy motrat

nga ajo ditë me shi
babai im na mungon
nga numërimi i parë
na mungojnë edhe tre të tjerë
më mungon edhe nëna

tani edhe shtëpia ka mbetur jetime
tmerr ta shohësh
nga vetmia të merren mendtë

LIRIKË PËR ATA TRETË

(Dervish Shaqes, Demush Nezirit dhe Adem Ramës,
që me një shokë bore e kapërcyen malin)

në dimrin e ftohtë të harresës
udhëtimi i mbramë ndodhi me një shokë bore

ora ishte e prishur kur u nisët udhëve të panisura
e shtigjeve të pashkelura

atë ditë loti ishte i ngrirë
pa ditur se akulli po ju ngjitej në buzë
se gjithkund ishte dimër i njëjtë

n’atë sene të mbrapshtë që i zutë besë fatit
mbi vdekje ishin hedh zaret
me fërkëmet e bardha ecët mbi borën e zezë
për ta gjetur lirinë e shterur
ku çdo gjë ishte mplakë më shpejt se stina

fatet e reja ishin fate të vjetra
se ishte thinjur malli më shpejt se rrita
kur në vend të diellit frynte suferina

ERA E ARËS SË BABËS

po i vjen era arës së babës
aty janë pjekur pemët
janë pjekur mollët
aty po vilet rrushi i varur në pjergulla

a nuk po e ndieni edhe ju
erën e arës së babës
hullinë ku gumëzhijnë zogjtë
duke kërkuar krimba
pas rrotullimit të dheut
me përmendën e kovaçit

atje lart është hapë qielli i kaltëruar
(kaltërsi e çuditshme në pranverën tonë)
oh tani kam në mendje atë pamje
ditën nuk e shoh asnjë ëndërr
natën s’ më zë gjumi
pa i marrë erë arës së babës

kur kthehem ta ndiejmë erën e arës
e di i madhi Zot
por kur do të kthehem
ti do të lëshosh një psherëtimë
kur të me shikosh si e nuhas dheun
që digjet nga malli për ne

Tregim/ Xheni SHEHAJ

NJË TAKIM NË “SPIRIT COFFEE”

Për dreq na ra për pjesë të jetonim në një kohë dreqërish. Sepse ishte kohë dreqërish. Kudo ku shkelje do ti gjeje nga të gjitha ngjyrat, format e madhësitë. Njerëzit mundoheshin t'u shmangeshin. Ndërronin rrugë, heshtnin ndaj provokimeve të tyre. Por djajtë ashtu të papunë, të etur për prapësi e ligësi silleshin papushim rreth e rreth. Aso kohe, edhe pse ndihesha e frikësuar njëloj si të tjerët, u miqësova me një djallush të vogël e çapkën. U përplasëm rastësisht në një rrugë dytësore, ku ai po nxitonte të largohej nga telashi që sapo kishte krijuar, ndërsa unë po ecja ngeshëm me nervat e cingërisura. Përplasia qe paksa e fortë aq sa u lëkunda ndjeshëm e m'u desh të mbahesha pas brirëve të tij rinorë. Djallushi, duke u përpjekur të tregohej i sjellshëm, më pyeti nëse u vrava. Urrejtja që kisha grumbulluar gjatë gjithë kohës ndaj sojit të tij u fashit kur vëreja se ai kishte ende dhëmbët e qumështit. “Qumështor”, “qurrash”, qelbësirë”, mendova teksa e vëzhgoja imtësisht. Nisi kështu një shoqëri të cilën as që e kisha imagjinuar. Fill pas incidentit, djallushi më ftoi për një kafe. Pranova. U ulëm në “Spirit coffee”, një bar i këndshëm, i pozicionuar në qoshe të rrugës. Porositëm dhe teksa prisnim porosinë u prezantua

shkurtimisht. Ai, një djallush i ri, ngatërrestar, me prindër intelektualë dhe anëtarë nderi në Akademinë e Dajve. Unë, një shkrimtare pa të ardhme, me ëndrra të mëdha të destinuara të shkërmoqeshin pa dalë ende nga sirtarët e komosë sime. Kafetë erdhën dhe ne i rruftëm pa u ftohur ende. Biseda na shkonte mirë dhe nuk na bëhej të ngriheshim. Por duhej. Kështu që e lamë të takoheshim të nesërmen, në studion e tij. Djallushi kishte prirje për pikturë. E nesërmja erdhi dhe unë pa e kuptuar as vetë, u gjenda në derën e studios së shokut tim të ri. E gjeta duke punuar mbi portretin e Atij. Pa folur, iu afrova e po vështroja me vëmendje. Djallushi hoqi dhe një tjetër laps dhe e la punën. U kthye nga unë dhe duke më buzëqeshur më uroi mirëseardhjen në mbretërinë e tij. Kaluam në divanin e vetëm dhe aty nuk u përmbajta pa e pyetur se i kujt ishte portreti. - Është portreti i Zotit, - u përgjigj ai. Qesha, dhe duke e parë në sy i thashë se sigurisht kjo ishte imagjinata e tij. - Sigurisht që jo. Ndryshe nga ti, unë e kam parë Atë. Prindërit e mi më morën me vete në një takim të rëndësishëm dhe atje e pashë. E tani jam në gjendje të riprodhoj portretin e Tij. Kisha mbetur pa gojë. E pra, ja që ekzistoka dikush që e njeh portretin e Zotit. Por interesi i djallushit isha

unë, ndaj nuk ngurroi ta sillte bisedën rreth meje dhe identitetit tim. Atij i interesonte të dinte se kush isha. Ma bëri pyetjen thjesht por u ndjeva e vënë në vështirësi. Në përsiatjet e mia rrallë herë isha thelluar në gjetjen e identitetit tim. E pra, e kapur gafil, u rehatova në divandhe nisa një ligjëratë mbi prejardhjen time, edukimin, shkollimin, mënyrat e sjelljes, etj. I rrëfeva djallushit jetën time. Ai pasi më dëgjoi pa më ndërprerë më tha: - Të gjitha këto që më the, janë në rregull. Po prapë unë të pyes se kush je. Cila je ti? Nga anon shpirti yt? Mendimet e tua çfarë hapësirash zënë? Në lidhje me këto pyetje kisha përgjigje jo shumë të plota. E shihja veten si një miks, një gërshetim i së mirës e së keqes. Shpirti im në më të shumtën e rasteve anonte nga e drejta. Që herët isha personi që kur shihja një më të dobët të keqtrajtohej i dilja në mbrojtje, ndihmoja të moshuarit, kujdesesha për më të vegjlit. Më tërhiqte e mira, e drejta, e bukura. Ndaj pa frikë iu përgjigja djallushit duke i thënë se nuk i përkisja mbretërisë së tij. Fytyra e tij u vrenjt paksa dhe pas pak në studio ra heshtja. E kuptova se kisha prekur një tel të gabuar ndaj nuk e zgjata më tej. U përshëndeta me të dhe dola nxitimthi nga studio. E nesërmja më gjeti në “Spirit coffee” duke shkruar një tregim. Por e vërteta është se thellë brenda vetes dëshiroja

të takoja djallushin, dhe i vetmi vend ku gjasat ishin më të mëdha për ta takuar ishte kafeneja ku ndodhesha. Dhe nuk u gabova. Ai erdhi. Erdh' e u ul drejt e në tavolinën time. Nuk do të zgjatëm të tregoj zhvillimin e historisë mes meje dhe djallushit çapkën. Por sot që rrëfej të gjithë këtë dua t'ju them se jam kandidate për t'u bërë anëtare nderi në Akademinë e Dajve. Se çfarë ndodhi me shpirtin tim, me të brendshmen, me mirësinë, drejtësinë e gjepurat e tjera të kësaj natyre nuk kam pse i jap shpjegime askujt. Identiteti im u zhbë, u shkërmoq. Vlerat, parimet, u zhdukën ose ndoshta nuk kishin pasur rrënjë aq të forta duke parë rezultatin. Gjithsesi, tashmë i përkas Mbretërisë së Errësirës. Qenia ime, shpirti, gjithçka imja është e tjetërsuar. Dy herë, e ndodhur në një gjendje depresioni të lehtë, kam tentuar të kërkoj veten time të vjetër. U futa në skutat e errëta të shpirtit por askund nuk gjeta qoftë dhe një grimë të vetes sime. E pra e kotë të vazhdoj, vetja ime e vjetër ka vdekur. Tashmë jam një tjetër. Notoj në të tjera ujëra dhe kam të tjera qëllime. Dhe ndjehem e plotësuar. Ose gjysmë e plotësuar. Vetëm kur të arrij majën e Errësirës ndoshta atëherë do të jem tërësisht e plotë. Deri atëherë qëndroni pranë vetes suaj. Ha! Ha! Ha!

Revolucioni Kulturor

KUR KINA REHABILITOI SHEKSPIRIN DHE BETHOVENIN

“ Një prej pasojave më të mëdha të Revolucionit Kulturor ishte fshirja e muzikës klasike, sidomos veprave të Beethovenit. Të dëgjoje një simfoni të Beethovenit në këtë periudhë ishte një akt jopatriotik dhe, si pasojë, ishte diçka që “luante në duar të armiqve të popullit”

Nga Leonard VEIZI

Veç të tjerash, 11 Shkurti si datë, por në kontekstin e vitit 1978, mbahet mend edhe si dita kur në Kinën komuniste shfuqizohet ligji mbi ndalimin e veprave të Aristotelit, Shekspirit dhe Dikensit. Sepse për të paktën 12 vjet rresht, gjatë asaj që njihet si periudha e Revolucionit Kulturor, nënshtetasve të Republikës Popullore të Kinës u ndalohej marrja e informacionit përmes artit të cilësuar si borgjez.

Batutat e një filmi

Në filmin artistik Në çdo stinë, të Kinostudios Shqipëria e Re, me skenar të Bashkim Hoxhës dhe regji të Viktor Gjikës, ka një sekuencë ku flitet për Revolucionin Kulturor. Ndaj po e sjellim në vëmendje për ta kuptuar si funksiononin gjërat 60 vjet më parë, në një situatë jashtë logjike: Sekuenca luhet në mensën e Qytetit Studenti në Tiranë. Pasi një studente ndau një shalqi sezoni në 10 pjesë, - aq sa studentë ishin në tavolinë, - batuta e radhës vazhdoi:

-Pjesën e parë po ia japim Tumbas sonte. -Ah, shumë mirë, - e justifikon një tjetër, - Tumba sot ka ditëlindjen. Shpërthejnë urimet. Tumba ishte një nga vajzat e ardhura nga Republika e Kongos për të vazhduar studimet në Shqipërinë Socialiste. Dhe Tumba, që kishte ditëlindjen, vazhdon batutën: -Shyqyr që nuk ka ndonjë kinez, se do të na i ndante në tre pjesë. Ndërkohë ndërhy'n Fotaqi, që vinte vërdallë tavolinë më tavolinë tek mensa e Qytetit Studenti me qëllim që të gjente material për dramën e tij Dashuri dhe dimër. -Ou, këtu u bë politika mbi një shalqi. Por volejbollistja Mira, e ekipit të Dinamos, me pirun në dorë, ku kishte pickuar një llokmë shalqiri, ia kthen dyfish batutën:

-Epo ç’ti bësh, për teoritë e Ten Hsiao Pinit merr kuptim edhe shalqiri. Kot nuk thonë që sportistët kanë këmbët në vend të kokës. Vetë Ten Hsiao Pini, që atë kohë udhëhiqte nga 700 a 800 milion kinezë, do të bëhej verem dhe do t’i binte vilani po ta merrte vesh se teoritë mbi reformat e tij ekonomike ishin futur në gojën e Mirës, që mezi merrte provimet e sezonit.

E ndërsa Bardhyli po flirtonte me Zanën, - një tjetër volejbolliste dhe kjo, - me ca poezi romantike ku thuhej: Ç’është kështu me mua/ çfarë ka ndodhur vallë/ pak po të largohesh/ ndjej për ty veç mall, - në sfond dëgjohet tastiera e një pianoforteje që vinte nga altoparlanti i radios. -Beethoven. Sonata e Hënës, - flet e përhumbur Tumba, që po festonte ditëlindjen me shalqin. -Kur isha unë në Kinë, ai ishte i ndaluar, - e shtyn bisedën në debat një tjetër kongoleze, gjithashtu studente. -Gjatë Revolucionit Kulturor Proletar aty u ndaluan të gjitha, edhe Beethoven, edhe Shekspiri, - ndërhy'n një student tjetër i huaj, biond ky, pa origjinë. -Ua... ishin tamam ata, - habitet tej mase njëra prej studenteve, por këtë herë safi shqiptare. Aty merr kthesën Bardhyli, që dinte t’i binte vetëm violonçelit: -Kurse te ne vihej Simfonia e 9 dhe Arturo Ui.

Dhe për t’i vënë kapakun të gjithë bisedës, flet me kompetencë një student i inxhinierisë së minierave, me emrin Astrit:

-Ai nuk ka qenë as revolucion e as kulturor, e aq më tepër proletar. Por Bardhyli kish marrë xhirot dhe nuk ndalej: -E si mund të ndalonin Beethovenin? Ai u ka kënduar ndjenjave me të mëdha njerëzore, nga revolucioni e gjer tek dashuria.

Mirëpo Astriti, që donte të mbyllte kapakun, bën edhe një përpjekje tjetër, dhe kësaj here ia del kur flet me indiferentizëm dhe arrogancë të përziera bashkë, kundër ofensivës që na vinte nga Lindja e Largët sipas sloganit “Lindja është e Kuqe”:

E ku merren vesh kinezët. Një herë u vunë fsheën të gjithave. Ndërsa tani kanë hapur dyert që të hyjë derri dhe dosa bashkë. Kjo ishte situata e transmetuar në një film shqiptar, kur marrëdhëniet me Kinën ishin drejt fundit të tyre.

Fjalimi programatik

Gjithsesi, Revolucioni Kulturor, edhe pse u ideua në Kinë, shumë milje larg, pati një ndikim edhe në Shqipërinë komuniste, që aso kohe cilësohej si “motra e vogël”. Me fjalimin e tij programatik më 6 shkurtin e vitit 1967, Enver Hoxha paralajmëroi nisjen e një fushate të re spastrimi si një miniaturë e Revolucionit Kulturor, ku në Kinën e Kuqe shkrimtarët u çuan për riedukim në orizore. Në Shqipëri ata u “qarkulluan” në fshat, me qëllim që të njihnin jetën. Dhe kjo bëhej, - sipas regjimit, - për t’i hapur rrugën krijimit të “njeriut të ri”. Por diku, pasi bënë një reprezalje të tipit “alla kinez”, vetë lidershipi shqiptar e kuptoi se adoptimi i Revolucionit Kulturor ishte një idiotësi, ndaj nuk e çuan më tej. Por vendimet e marra në eufori e sipër nuk patën rikthim, duke lënë shenja problematike në jetën kulturore shqiptare, qoftë me shembjen fizike të objekteve të kultit, por edhe me heqjen e gradave në ushtri.

Ndalimet absurde

Po çfarë i gjeti kinezët që ndalimin e dhunshëm të kryeveprave botërore ta cilësonin si një “Revolucion Kulturor”? Sepse djegia librash ishte bërë edhe në kohën e Rajhut të III. Por duket se kinezët shkuan edhe më tej. Revolucioni i Madh Kulturor Proletar ishte një periudhë 10-vjeçare e kaosit politik dhe social të shkaktuar nga përpjekja e Mao Ce Dunit, duke përdorur masat për të rivendosur kontrollin e tij mbi partinë komuniste. Në mes të një periudhe të errët dhe të trazuar në historinë e Kinës, ku çdo hap ishte një hap në drejtim të një epoke të re, lindi një fenomen që nuk mund të kuptohej ndryshe përveçse si një shenjë e epokës post-moderniste të shekullit të XX – Revolucioni Kulturor. Ky ishte çasti kur ndodhi ajo që mund të quhet “Rivaliteti më i madh i Kulturës Botërore”, ku Kultura Perëndimore dhe të gjitha vlerat që ajo përfaqësonte u ndaluan me një intensitet të pashoq. Shumica e historianëve pajtohen se Revolucioni Kulturor filloi në mesin e majit 1966, kur krerët e partisë në Pekin lëshuan një dokument të njohur si Njoftimi i 16 majit. Ai paralajmëroi se partia ishte infiltruar nga “revizionistë” kundërrevolucionarë, të cilët po komplotonin për të krijuar një “diktaturë të borgjezisë”.

Por si ndodhi që Aristoteli, si themelues i logjikës, nga një filozof i lartësuar u kthye në një përfaqësues të “perandorisë reaksionare” dhe si një mbështetës i një rendi të vjetër? Ai u bë simbol i mendimit perëndimor reaktiv, që ngadalësoi përparimin dhe mundësoi rinovimin e kulturës së vjetër.

Si mundi Shekspiri të ishte një “armik i klasës punëtore”? Madje u konsiderua si një simbol i kulturës borgjeze. Ndërsa Dikensi, një emër aq i njohur për veprat e tij, ishte një tjetër shembull se sa larg kishte shkuar kultura reaksionare dhe si ajo duhej të eliminonte çdo lloj ndikimi që mund të nxirrte popullin nga rruga e “revolucionit të shëndetshëm”.

Në fakt, në këtë periudhë, të gjithë ata mendimtarë të Perëndimit që dikur ishin konsideruar të jenë të dritësuar, madje edhe të shenjtë, papritmas morën një shpërthim të fuqishëm të kritikave. Çdo autor perëndimor që i përkiste një periudhe të shoqërisë kapitaliste, që shprehte ide individualiste, ose që nuk i përkiste linjave marksiste, u ndalua gjatë Revolucionit Kulturor. Ky izolim kulturor ishte pjesë e një përpjekjeje të gjerë për të kontrolluar mendimin dhe për të ndaluar ndikimet perëndimore që mund të kishin ndikim negativ në ideologjinë komuniste kineze.

Sidoqoftë, një prej pasojave më të mëdha të Revolucionit Kulturor ishte fshirja e muzikës klasike, sidomos veprave të Beethovenit. Të dëgjoje një simfoni të Beethovenit në këtë periudhë ishte një akt jopatriotik dhe, si pasojë, ishte diçka që “luante në duar të armiqve të popullit”. Tingujt e Beethovenit, që njëherë mbushnin sallat me entuziazëm, u bënë simbol i një “zhvlerësimi të njeriut të thjeshtë”. Çdo shenjë e artit perëndimor u shndërrua në një mjet të përdorur nga elita për të mbajtur nën kontroll masat, duke i larguar ato nga mendimi revolucionar.

Në këtë panoramë të ngarkuar me ironi, mund të thuhet se Revolucioni Kulturor Kinez është një mësim për të kuptuar se si mund të përdoren të gjithë ata autorë, artistë dhe filozofë të mëdhenj për qëllime politike, si një mjet për të mbajtur në kontroll dhe ndaluar atë që quhet “tregu i perëndimor”. Dhe kjo është ndoshta arsyeja pse në këtë periudhë, të gjithë ata që ishin të njohur për shpalljen e lirisë dhe mendimit të pavarur, u shndërruan në “përfaqësues të perandorisë që duhet të shuhet”.

Epilogu

Por desh Zoti dhe 10 vite më pas, në vitin 1976, ai u quajt zyrtarisht i përfunduar, duke lënë pas mijëra apo miliona viktima. Sepse padyshim, mund të kishte vazhduar shumë më tepër, nëse presidenti Nikson nuk do të bënte vizitën e tij në Pekin në shkurtin e vitit 1972.

Në shiritin e kohës

“PRINCI I VOGËL” DHE NJË DASHURI QIELLORE...

Të jesh shkrimtar e njëkohësisht pilot, d.m.th. banor i qiellit, kozmosit, është diçka e rrallë, pasi ti ke një vështrim tjetër për botën dhe njerëzit, për planetin tokësor dhe ata që e banojnë këtë planet

Luan RAMA

Adoleshent, kam pasur gjithnjë zakon të shtrihesha në bar me sytë nga qielli dhe të humbisja në botën tjetër, atë të qiellit dhe të alkimisë të ngjyrës së kaltër me retë. Shpesh kjo ndodhte natën, dhe sigurisht, për të parë yjet, për të udhëtuar nëpër galaktikë, në morinë e yjeve - planetë. Nuk di se kur filloi kjo aventurë ajrore, në ç'vit, por di se kur për herë të parë lexova Princin e vogël të Antoine de Saint-Exupery (Sent-Ekziperi), sikur zbulova një të ngjashëm, e që atëherë, ai princ i vogël më bëri të udhëtoj akoma më shumë, jo vetëm për të zbuluar kubënë qiellore por edhe për të kuptuar botën ku jetoj, këtë të prekshmen, të jetës së përditshme, të lindjes, të rritjes, të kujtimeve dhe gjithçkaje që ndodhte rreth nesh, mbushur me dëshira, dehje, lodhje,dasma, dhe vdekje. Vallë Princi i vogël ishte një roman për fëmijë? Shpesh nëpër librari e shoh këtë libër në radhën e librave për fëmijë, ndërkohë që ai libër është sa për fëmijët aq dhe për të rriturit, një roman për njeriun e çdo lloj moshe, për atë dhe botën që e rrethon, paçka se Princi shëtit nëpër galaktikë, ndoshta për ti bërë gjërat më të dukshme, më të kapshme. E adhuroj këtë libër që më bën të mendoj aq shumë për veten dhe botën. Në vitet e para si kineast, bashkë me një mikun tim nisëm përkthimin nga frëngjishtja e Princit të vogël. Ishte një aventurë e dëshirës, e njohjes, pasi ne s'kishim përkthyer asnjëherë ndonjë tekst letrar. Më kujtohen ende ato fletë të holla ku përshkruheshin aventurat e atij djaloshi të vogël në planetë të tjerë. Por, Princi i vogël ishte më shumë se fëmijë. Kush vallë fshihej pas atij personazhi, pas atij djaloshi që bisedonte me një pilot, në mos vetë Ekziperi, i cili në atë kohë

donte të riniste një jetë të re me gruan e tij pas aq grindjeve, moskuptimeve dhe largimeve, kur ai duhej të përshkonte linjat e largëta ajrore nëpër Ande, Kordiliere, Guatemalë apo Tokën e Zjarrtë. Madje dhe në veshjen e Princit të vogël, në atë shallin e verdhë rreth qafës, shumë miq të shkrimtarit pilot Ekziperi, kishin parë gruan dhe të dashurën e tij, Konsuela (Consuela Suncin Sandoval), me shallin e saj hedhur rreth supeve. Në vitin 1929 ai ishte nisur drejt Andeve. Ishte një njeri që kishte jetuar vetëm me nënën e tij, një lidhje e fortë për çka ai ishte gati të braktiste gjithçka dhe Konsuelo e dinte këtë dhe s'mund të luftonte ta shkëpuste nga ajo. E ndjeu se ai ishte një njeri melankolik gjithnjë i pasionuar pas Bodlerit. Shkrimi i romanit Fluturimi natën (Vol de nuit) i botuar nga Gallimard në vitin 1931, ishte një eksperiencë jetësore me ngasje nga udhëtimi i mikut të tij të afërt Henri Guillement i mishëruar në romanin e tij në personazhin e Fabien, që si pilot i Aeropostale-s atë kohë bënte itineraret drejt Kilit. Një ditë Ekziperinë e njoftuan se një natë më parë miku i tij kishte humbur diku nëpër Ande, ku fluturonte në lartësinë e 3000 metrave mbi malet me dëborë. Dhe ai ishte nisur menjëherë në kërkim të tij. Vallë kishte vdekur dhe kishte humbur nën dëborë? Më kot ishte endur me avionin e tij duke kërkuar mbi Ande avionin e rrëzuar. Por pas disa ditësh atë e njoftuan se mikin e tij të ngushtë e kishin gjetur fshatarët e Andeve. Ç'lumturi për të: Henri ishte gjallë. Dhe kjo e frymëzoi të shkruante romanin e tij. Ashtu si Konsuelo, që gjithnjë pushtohej nga ankthi në nisjet e të dashurit për udhëtimet e natës, edhe gruaja e pilotit tjetër Fabien jetonte plot ankth duke pritur nëse burri i saj do të

kthehej të nesërmen apo jo... Vite më vonë, meqë shoqëria ajrore Aeropostale falimentoj, me një avion “Laté 26”, Ekziperi nisi të përshkonte itineraret e reja mbi Afrikë në linjat Kazablanka-Port Etienne – via Agadir... Madje Konsuelo e ndoqi në Algjer dhe Dakar duke shkuar pranë tij. Ai fluturonte natën e kur kthehej ajo donte të bënte dashuri por piloti i lodhur kishte dëshirë vetëm të flinte. Më 1935, gjithnjë i dashuruar me qiellin, Ekziperi u nis të thyejë rekordin e shpejtësisë në linjën Paris-Saigon, përmes Mesdheut, - Benghazi - Kajro dhe Saigon. Ekziperi ishte mësuar me aksidentet dhe të papriturat e profesionit. E megjithatë guxoi. Ishte kurajo që e udhëhiqte, siç kishte ndodhur në itinerarin e Guatemalës ku bashkë me mikun e tij pilot, Prevot, pësuan një aksident të rëndë. Avioni i tyre ishte përplasur me një shtyllë dhe Antuanin mezi e kishin nxjerrë nga kabina duke e çuar në spital ku konstatojnë se kishte marrë shumë plagë. Prevot kishte thyer një këmbë ndërsa ai kishte tetë fraktura të ndryshme në trup dhe një fytyrë të shpërfytyruar, Ekziperi kishte rënë në koma. Të gjithë mendonin se tashmë ai s'do të mund të fluturonte më. Pas një qëndrimi të gjatë në spital, më së fundi Konsuela kishte shkuar dhe të dy ishin kthyer në apartamentin e tyre në Paris. Ishte dhjetor i vitit 1935 dhe bashkë me mikun e tij Prevot ata fluturonin tashmë në qiellin afrikan, në lartësi dhe në një mjegull të madhe. Papritur, në zbritje, ata u përplasën me një dunë rëre. Kabina dhe rrotat e avionit fluturuan tutje dhe më së fundi ndaluan. Kur dalin nga avioni konstatojnë se janë gjallë dhe të dërmuar nga tronditja shtrihen rrëzë karkasës së avionit. Disa orë më vonë, në Paris,

gazetat njoftojnë se ata kanë humbur në shkretëtirë. Konsuelo që e dëgjon në radio këtë lajm, nxiton menjëherë në kishën Notre-Dame des Victoires për t'u lutur. Është në ankth dhe fillon të takojë miqtë e Antuanit, ndërkohë që atje në shkretëtirë, ata kërkojnë të gjejnë mundësinë që të arrijnë në një fshat apo qytezë beduinësh. Po ku?As ata nuk e dinë se ku janë mes asaj shkretëtire. Dhe kështu nisen në kërkim të ndonjë vendi të banuar, drejt veriut. Kur arrijnë në majën e një dune të madhe shohin veçse duna të tjera dhe asnjë gjurmë njerëzore. Atëherë kthehen duke kërkuar një rrugë kthimi. Temperatura është tepër e lartë dhe pasi kanë bërë 60 km në këmbë, kthehen po aty ku ishin rrëzuar. Janë të etur dhe arrijnë të njomin buzët në vesën e mëngjesit mbi krahët e avionit. Antuani niset vetëm për të gjetur ndonjë tendë beduini. Shumë orë më vonë Prevot ndez një zjarr që ai të mund të orientohet për tu kthyer. Të nesërmen është data 1 janar 1936 dhe nata është e ftohtë. Nisen të ecin përsëri nëpër shkretëtirë. Më 2 janar shohin avionë nëpër qiell por askush nuk i dallon. Askush nuk i dëgjon britmat e tyre. Më së fundi, shumë larg, pikasin një karvan beduinësh. Gëzimi është i madh. Më së fundi mund të pinë ujë. Hipur mbi gamile, bashkë me ta nisen drejt Wadi Natrum që ndodhet veçse 20 km më larg. Janë të rraskapitur, por lumturia e tyre është e jashtëzakonshme. Në atë kohë Konsuelo jetonte në Paris, në Port-Royal... Më pas, me kthimin e Antuanit, ata banuan një periudhë në hotelin luksoz Lutece, kohë kur jetonin në dhoma më vete dhe kur ai filloi aventurën me të dashurën Nelly, një grua e zgjuar që e bëri për vete vite me radhë me sharmin e saj. Pikërisht asaj

do ti dhuronte më vonë dhe origjinalet e dorëshkrimeve të romaneve Vol de Nuit dhe Le Petit Prince... Ndërkohë që Konsuelo nisi të punojë si gazetare e Radio-Paris në gjuhën spnjolle për diasporën në Francë, revista L’Intransigent e dërgoi Ekziperinë për të shkruar disa reportazhe në Spanjën ku kishte shpërthyer lufta civile. Pikërisht atje ai takoi Heminguein, Dos Pasos dhe Malro. Por Ekziperi nuk e donte luftën dhe tre reportazhet e tij ishin më shumë një filozofi mbi njeriu, luftën dhe botën, duke dënuar shkatërrimet që sillte lufta. Pikërisht atë kohë filloi të rilexonte Biblën dhe kantikat e vjetra duke medituar dhe shkruar romanin e tij Terre des hommes (Tokë e njerëzve), i cili menjëherë do të botohej nga « Gallimard ». Në Paris këtë roman e vlerësuan me çmimin e Madh të Akademisë Franceze dhe në Amerikë ai u shpall si shkrimtari i huaj më i mirë në botë.

Në kohën kur Germania naziste sulmoi Francën, Ekziperi ishte në Forcat Ajrore të Francës. Atëherë avionët Messerschmitt ishin shumë të shpejtë dhe disa nga shokët e Antuanit u vranë. Në një letër që i dërgonte nënës së tij, ai shkruante : « Nënë, sa më shumë vazhdon lufta dhe rreziqet e saj aq më shumë jam i shqetësuar për ju. E mjera Konsuelo është aq e brishtë dhe e braktisur sa më shkakton një dhimbje të madhe. Nëse ajo vendos të shkojë në jug prite nënë si të ishte vajza tënde, prite për hir të dashurisë për mua...»

Dashuria e tyre vazhdonte. Po kështu dhe letrat e pandërprera. Konsuelo kujtonte: «Sent më thoshte: kur jam midis yjeve dhe kur larg shoh një dritë që nuk di nëse është yll apo një llambë mbi tokë që më jep sinjale, unë them se është Konsuelo e vogël që më thërret ti tregoj histori. Dhe unë e siguroj se po shkoj drejt asaj drite... »Më 23 maj të vitit 1940, gjatë një luftimi në ajër, ai shkon të vëzhgojë pozicionet gjermane në Arras por avionët e ndjekin dhe kundërajrorët e godasin. «Një goditje e fort goditi avionin, kujtonte ai, çka e shtyu avionin përpjetë. Depo e vajit doli jashtë përdorimit dhe një tym i madh mbuloi gjithë avionin...» Dhe këtë radhë ai i shpëtoi vdekjes. Më 22 qershor, marshalli Peten pranoi të bënte pakt me Hitlerin. Tashmë ai donte të largohej drejt Amerikës si shumë të tjerë dhe bashkë me Konsuelon u nis. Kur shkruante Princin e vogël, Ekziperi ishte në New York. Ishte viti 1943, kohë lufte. Librin ai e shkroi në apartamentin ku rrinte me të shoqen, në Benu Hause të Mahatan. Madje mbrëmjeve të vona i lexonte shpesh pasazhe të romanit, si të ishte konsulentja e tij e afërt. Aty lexonin, putheshin, dashuroheshin e pastaj grindeshin, sepse shkrimtari ishte në çaste të vështira të jetës së tij, larg Francës së pushtuar, Francës kolaboracioniste dhe ndodhte që në orën dy të natës ai ti kërkonte ti bënte vezë të skuqura. Jo rrallë, pas zënkave të forta, Konsuelo lutej: “Zot, bëmë të ngjashme me të, ashtu siç do burri im. Shpëtoje burrin tim që ai të më dojë vërtetë, pasi pa të do të jem një jetime e madhe. Bëj o Zot që ai të vdesë i pari mes ne të dyve që të mos vuaj kaq shumë nga ankthet që ai ka...” Por Konsuela e dinte, siç do të thoshte më vonë pas lufte, se “ajo ishte trëndafili në duart e Princit të vogël”. Ashtu i kishte thënë dhe ai një ditë: “E di? Trëndafili je ti, por unë asnjëherë nuk u kujdesa për të. Gjithnjë të gjeja të bukur...” Në një nga letrat që i dërgonte, kur u nis në front ai i shprehte keqardhjen që nuk shkroi në fillim të librit se atë libër ia kushtonte asaj.

Lexon sot Princin e vogël dhe shpesh ndalesh gjatë në episode të mrekullueshme dhe plot imagjinatë që të venë në mendime. Një botë që vetëm një pilot me atë eksperiencë ajrore do të mund ta shkruante. Dhe ja, një çast, diku, në faqet e librit, dhelpra i thotë Princit të vogël: “Koha që ke humbur për trëndafilin tënd, e bën atë tepër

të rëndësishëm...” Për shkrimtarin, Princi i vogël ishte një metaforë. A nuk shkruante ai se “vetëm fëmijët i kuptojnë të vërtetat më të thjeshta të botës dhe se çelësi i kuptimit është frut i pafajësisë së tyre”. Po, Ekziperi e shihte veten, si dhe Konsuelon, të pafajshëm nga zemërimet e tyre dhe se në fund të fundit ata ishin vërtet të pafajshëm dhe se gjithçka bëhej në emër të dashurisë. Princin e vogël Ekziperi e shkroi brenda tre muajsh në apartamentin e tyre. “Parapëlqej të shkruaj natën, - shënonte ai. - Dita shpesh shkon me konferenca, mbledhje, vizita. Rrallë filloj të shkruaj në orën 11 të natës. Para vetes mbaj gjithnjë një tabaka me gota kafeje. Kështu jam i lirë të shkruaj me orë të tëra, pa u lodhur dhe pa patur dëshirë të fle. Asnjëherë nuk e di se në çfarë ore do më kapë gjumi. Fle pa e kuptuar dhe kur zgjohem është ditë dhe kokën e kam poshtë krahut. Vetëm kështu mund të shkruaj. Kur libri fillon, ai më ngërthen gjatë gjithë kohës...”

Duke treguar për historinë e Princit të vogël, dhe historinë e një aksidenti të tij ajror kur ra në mes të shkretëtirës dhe ashtu gjithë plagë duhej të bridhte ditë të tëra gjersa të pikëtakonte njerëz, Ekziperi kujtonte: “Kështu jetova pa folur me askënd gjersa pata avarinë në shkretëtirën e Saharasë, këtu e gjashtë vjet më parë. Dhe meqë s’kisha me vete as mekanik, as pasagjerë, atëherë u përpoqa të mbijetoja. Për mua ishte një çështje jete dhe vdekje. Kisha ujë vetëm për tetë ditë. Ditën e parë fjeta mbi rërë njëmijë milje larg vendeve të banuara. Isha një i vetmuar më shumë se sa dikush që i ka shpëtuar mbytjes së një anije dhe majë një trapi ka mbetur në mes të oqeanit. Dhe atëherë imagjinoni habinë time kur një zë më zgjoi duke më thënë: “Ju lutem... më vizatoni një dele! –Si kështu?... - Vizatomë një dele!” Dhe atëherë kërceva në këmbë sikur të më kishte goditur rrufeja. Fërkova fort sytë dhe vështrova duke parë një qenie të vogël që më shikonte me një pamje hijerendë. Nëse një ditë udhëtoni nëpër shkretëtirën e Afrikës, vështrojeni me kujdes atë peizazh dhe ju do ta njihni atë me siguri. Po të kaloni andej, ju lutem mos nxitoni, prisni pak nën qiellin me yje. Nëse një fëmijë vjen drejt jush, nëse ai u buzëqesh, nëse ka flokë të artë, nëse nuk u përgjigjet kur e pyet, ju do ta merrni me mend se cili është ai. Atëherë silluni mirë me të. Mos e lini të trishtë dhe më shkruani shpejt që ai është kthyer...”

Konsuelo e kujtonte mirë atë kohë. Priste

gjithnjë plot ankth ndonjë lajm nga bota e heshtjes, kur një ditë telefoni ra. Dikush e merrte nga Afrika. Ishte Tonio i dashur i saj: “Alo, Konsuelo, jam gjallë.” Sapo dëgjoi fjalët e tij asaj i kishte rënë të fikët. E tillë ishte dashuria e tyre: e fortë, e egër, e përgjëruar, fluide, poetike e zhurmshme dhe skandaloze. E gjithnjë ishte dashuria që triumfonte edhe kur ai ikte me të dashurat e tjera të njohura në Paris, në Nju Jork, në Amerikë latine... kudo!Në kohë të paqta dhe të gëzuara atje në apartamentin e tyre, ai shkruante ndërsa Konsuelo pikturonte tablo në vaj, piktura koloristike. Pëlqente Pickason, Dali. Por shpesh ai ikte dhe ajo e priste. E dinte që e tradhtonte dhe gugonte ti shkruante : « Ne kaluam çaste të vështira. Zemra ime shpesh dëshpërohej, turfullonte. Për të më ngushëlluar, ti më vije duart mbi ballë duke më thënë fjalë magjike, të dashura, të shenjta e besnike dhe pastaj gjithçka rifillonte përsëri...»

Dhe kështu, nga dita në ditë, në romanin “Princi i vogël” ai nis të tregojë jetën e aviatorit të vetmuar, dramën dhe historinë e tij personale dhe të planetit ku jeton, atë të asteroidit B612, «pak më i madh se një shtëpi», ku ai vëzhgon galaksinë, lëvizjen e planetëve, lindjen e perëndimin e diellit. Një ditë ai ishte i pranishëm në çeljen e një trëndafili të mrekullueshëm, ku ai e kupton se dashuria ka dhe gjemba. Atëherë vendos ta lerë planetin e tij dhe të zbresë në planetë të tjera për të njohur miq të rinj... I shkruar në prani të saj, shkrimtari në fakt i rikthehej itinerarit të dashurisë së tij me të, jetës së tyre të përbashkët, mungesës dhe dëshirës për të mos humbur njëri-tjetrin, ndarjes dhe ribashkimit, pendesës dhe kërkimit të ethshëm të lumturisë. Është e bukur kur në takimin mes Princit të vogël dhe atij, Princi e pyet se përse pi alkool. Dhe ai i përgjigjet se dehet nga trishtimi dhe se ka turp për këtë. Ky episod ishte një përjetim real i shkrimtarit, i cili ato kohë pinte vazhdimisht dhe dehej, pasi mes tij dhe asaj vazhdonin zënkat, moskuptimet, xhelozitë. Ishte më shumë xhelozia e tij. Por në fund të fundit ai vetëm atë donte dhe shpresonte se do ti përkushtohej përjetësisht.

Sa herë e ndjente veten keq në Nju Jork ishte Konsuelo që shkonte në apartamentin e tij, ishte ajo që e paqtonte dhe i jepte dëshirën për jetën, të vazhdonte të shkruante, kohë kur ai e ndjente veten të dobët para një France që ishte pushtuar dhe vuante nën thundrën

gjermane si ta kishte braktisur atë. Dhe këtë ai nuk e duronte. Pikërisht në këtë kohë shkruan Flight to Arras (Fluturim mbi Arras), i cili do të botohej në tri pjesë në revistën e famshme amerikane The Atlantic Monthly ku botoheshin dhe tregime të Hemingueit. Një ditë botuesi i tij amerikan e gjeti duke vizatuar figurën e një fëmije të vogël me shallin e tij të verdhë dhe ishte ai që i kërko i shkruante diçka rreth atij fëmije. Kështu do të lindte dhe ideja e shkrimit të Princit të vogël, i cili do të kurorëzonte veprën e tij letrare. Meqë donte të bënte diçka për Francën e pushtuar ai vendosi të shkojë drejt Afrikës për tu bashkuar me ushtrinë amerikane dhe franceze. Atë ditë, para se të largohej, ai i kërko i Konsuelos ti lidhte kravatën. Vallë do të shiheshin më ? Ishte një ndarje e trishtë dhe ai iu lut që mos të qante për ikjen e tij dhe se “plumbat nuk do mund ta preknin”. Pastaj i kërko i një shami ku i shkroi se nëse do të jetonte do të shkruante vazhdimin e Princit të vogël.

Të jesh shkrimtar e njëkohësisht pilot, d.m.th. banor i qiellit, kozmosit, është diçka e rrallë, pasi ti ke një vështrim tjetër për botën dhe njerëzit, për planetin tokësor dhe ata që e banojnë këtë planet. Këtë ndjesi të mahnitshme qiellore e kam ndjerë gjithnjë në udhëtimet e mia nëpër botë e veçanërisht në një udhëtim të gjatë prej 13 orësh nga Parisi drejt Madagaskarit. Për orë të tëra shikoja horizontet e afërta dhe të largëta, perëndimin diellor, ngjyrat e okrës dhe të së kuqes që shuheshin në blu dhe errësirën e shndritshme të natës në një harmoni perfekte që vetëm natyra e zotëron. Poshtë shtrihej shkretëtira e pafund e Saharasë dhe unë mendoja për “Princin e vogël”. Më shfaqej Ekzupery në aksidentin e tij dhe ai vështrim në heshtjen e natës drejt morisë së yjeve që ndereshin në qiell. Mjafton të lexosh dhe librat e tjerë të tij si “Pilot lufte”, “Posta e jugut” apo “Tokë e njerëzve”, për të kuptuar botën e këtij shkrimtari ë shquar. Tek “Tokë e njerëzve”, me një shkrim të thjeshtë e direkt, me refleksione mbi njerëzit dhe botën, ai na jep portretet e shokëve të tij pilotë, Mermoz apo Guillaument, përshkruan udhëtimet e gjata ajrore, aeroportet e Buenos Aires, Santiago etj, shkruan për shkrepat malore të Kordiliereve, Andet e mbuluara nga bora, ngushticën e Magelanit apo Puneta-Arenas e më pas Kazablanka në Marok, Saharaja, na tregon për njerëzit e thjeshtë, femrat që pikëtakon dhe aksidentet ku jo rrallë

HEJZA

rrezikon jetën, e megjithatë ai gjithnjë do ti ngjitet avionit. Me sa duket nuk mund të jetojë pa qiellin e tij ashtu si detari pa detin dhe oqeanin. Në gjithë këtë histori jetësore ka një jetë piloti, një jetë shkrimtari, ka një dehje qiellore që të mban lart, “net ajrore dhe net të shkretëtirës”, siç shkruan ai, raste të rralla që nuk i ofrohen çdo njeriu. Një botë pa kufij, pa ndasi, ku nuk ka urrejtje por vetëm paqe e ku njeriu çmon aq shumë dashurinë njerëzore. «Në një botë të kthyer në shkretëtirë, - shkruan ai në faqet e librit «Tokë e njerëzve», - ne kemi nevojë të gjejmë shokët tanë. Shija e bukës që ndajmë mes shokësh na bën të pranojmë vlerat e luftës. Por ne nuk kemi nevojë për luftën për të ndërë ngrohtësinë e shpatullave të fqinjit në udhën tonë drejt një qëllimi. Lufta na bën të gabojmë. Urrejtja nuk i shton asgjë ekzaltimit të kësaj rruge. Përse të urrejmë njëri-tjetrin? Ne jemi solidarë në gjirin e të njëjtit planet, jemi ekuipazh i së njëjtës anije. Dhe nëse qytetërimet ndeshen mes tyre për të krijuar bashkësi të reja, është e tmerrshme që ato të gllabërojnë apo shqyejnë njëra-tjetrën»...

Misioni i fundit

Pas botimit të romanit Princit të vogël, fama e Ekziperisë u bë akoma më e madhe, nisur fillimthi me veprat e njohura botërisht si Pilot lufte, (Pilote de guerre) Toka e njerëzve (Terre des hommes) dhe Fluturimi natën, (Vol de nuit), libra që hynë në historinë e letërsisë franceze të shekullit XX, të cilat tërhoqën kineastë të shumtë amerikanë e francezë për të realizuar filma. Një ndër ta ishte dhe regjisor i Jean Renoir autori i filmit “Iluzioni i Madh” dhe Exiperi filloi të shkruante dhe si skenarist. Edhe pse pas botimit të Princit të vogël urimet i vinin nga e gjithë bota, kjo përsëri nuk e mbushte shpirtin e tij që tashmë ishte bërë disi fatalist, përballë një France të mundur dhe kotësisë së tij përballë fateve të kombit. Tashmë mendonte gjithnjë e më shpesh vdekjen. Dhe kur mendonte këtë kthente kokën nga e dashura e tij. Madje edhe në një nga letrat e fundit ai i shkruante të dashurës dhe gruas së tij se tani «vdekja nuk i bente aspak përshtypje”. «Unë jam si pema e një pylli sipër të cilit nderet sopata e druvarit dhe Zoti do më presë dhe mua, si një ngrehinë të rrënuar». Ekziperi kishte zbarkuar në Marok dhe priste angazhimin e tij në frontin aleat. E vetmja dhimbje ishte Konsuelo që e kishte lënë të vetmuar por shpresa se shumë shpejt do të ktheheshin së bashku në Francën e çliruar i jepte forcë. Konsuelo nga larg i shkruante: “Nuk dua të jesh i trishtë. Unë e pranoj me dëshirë luftën tënde, në shkretëtirë, me avionët e tu dhe kjo s’është e lehtë për ty, apo jo fëmija ime e shtrenjtë. E shikon, qielli ynë na do dhe unë besoj se ti dhe unë jemi të veçantë, fëmijë të mbrojtur nga Zoti. As e keqja e natyrave tona të zjarrta dhe të çmendura nuk na shkatërroi. Dhe atëherë mendo i dashuri im se sa gëzim do të ketë për trëndafilin tënd, trëndafili yt që mburret dhe thotë: Unë jam trëndafili i mbretit, dhe jam e ndryshme nga gjithë trëndafilat e tjerë, pasi ai kujdeset për mua dhe më bën të mbahem gjallë, të marr frymë. Dhe unë i dashur do të tregoj netët e pritjes, netët e lotëve dhe të shpresës, duke pritur mbretin tim...”

Ai e donte shumë Konsuelon dhe kujtonte se një sfidë e re do ta kthente furishëm tek ajo. Dhe sfida ishte të shkonte në frontin e luftës, në emër të Francës. Të fluturonte sërish me misionë akoma më të rrezikshme. Dhe ai iu bashkua aviacionit të Aleatëve, pranë flotiljes amerikane. Lufta vazhdonte. Në atë kohë amerikanët ishin pajisur me një tip të ri avioni mjaft të shpejtë «P-38 Lightning» dhe ai ëndërronte të fluturonte me të. Por tashmë Ekziperi nuk ishte më ai piloti i ri i fuqishëm. Mjaft aksidente kishin lënë gjurmë në itinerarin e tij si aviator, edhe pse ishin udhëtime të

gjata e të rrezikshme ku kishte rrezikuar jetën, kohë ku mund të mos ngrihej më në këmbë e që njëkohësisht kishin cenuar disi famën e tij si një pilot i jashtëzakonshëm. Por ai quhej Ekziperi dhe nuk donte të tërhigej. Miqtë e tij i kërkuan gjeneralit amerikan Ejzenhauer që ti jepte mundësinë të inkuadrohej në misionet luftarake amerikane drejt Mesdheut, Italisë, Korsikës dhe jugut të Francës. Më së fundi ai u inkuadrua në unitetin “2/33”. Gëzimi i Ekziperisë ishte i jashtëzakonshëm. Dhe ky ishte një përjashtim, pasi aviatorët lejoheshin të fluturonin deri në moshën 30 vjeçare ndërkohë që ai ishte 44 vjeç. Plot entuziazëm ai i shkruante Konsuelos së dashur: “Së fundi kam bërë disa fluturime me avionin “P-38”, një avion i mrekullueshëm. Do kisha genë i lumtur ta kisha këtë dhuratë në 25 vjetorin tim, por tashmë e shoh me melankoli se pasmeje kam lënë 43 vjet dhe 6500 orë fluturime... Tashmë nuk kam më frikë të vdes në luftë...”

Fluturimet e para me avionët amerikanë ai i nisi në maj-qershor të vitit 1944. Më 6 qershor, një breshëri gjermane i preku motorin dhe ai u detyrua të kthehet në bazë. Më 14 qershor, fluturon mbi jugun e Francës, në Rodez dhe më 29 qershor përsëri në jugun francez ku një problem teknik me oksigjenin e detyron të kthehet. Pas disa inkursioneve zbuluese, më 31 korrik të vitit 1944 ai u nis përsëri drejt brigjeve franceze. Franca ishte ende e pushtuar dhe bateritë ajrore gjermane kërcënonin rrezikshëm avionët e Aleatëve qëurvejonin përqendrimet ushtarake të Wermah-tit. I vetëm, ai ishte nisur nga Korsika drejt juglindjes së Francës, Savoie. Fluturonte në një kohë me re. Meditonte gjithnjë siç ndodhte kur ishte gjithnjë me avionin e tij. Konsuelo... dashuria e tij. Ç'bënte vallë tani? Me siguri priste me padurim mbarimin e kësaj lufte... dhe pastaj jeta e ëmbël do të niste, bredhjet, dehja me botën, romanet. Madje tani dhe Konsuelo shkruante dhe pëlqente shumë pikturën dhe skulpturën, duke jetuar me një rreth miqsh artistë, mes të cilëve dhe Pikaso. Pak kohë më parë ai i kishte dërguar një letër prej dymbëdhjetë faqesh ku i shkruante për të nesërmen e Francës dhe nevojën e bashkimit, për ndërtimin e një shoqërie të re moderne, ku ndër të tjera shtonte: «E dashur, dua të të tregoj një ëndërr që e pashë kur ne ishim ndarë. Isha në një livadh, por toka ishte e shkretë dhe pemët të thara. S’kishte asnjë lloj arome, shije. Dhe papritur toka u rigjallërua dhe pemët gjelbëruan. Gjithçka mori aromë dhe shije, dhe kjo ishte tronditëse për mua. Unë e di përse. Dhe atëherë thoj: Konsuelo u rishfaq, ajo është aty. Ti ishe kripa e tokës, ti kishe zgjuar dashurinë time për gjithçka. Konsuelo, unë e kuptova që të doja përjetësisht...»

Ekziperi fluturonte nëpër erë, nëpër re... Me atë ai ishte njohur kur kishte genë në Buenos Aires me një kompani ajrore dhe kur mbante një konferencë letrare në Alliance Française. Sapo ishte kthyer me avion nga Toka e Zjarrtë. Atëherë Konsuelo ishte vejushë. Burri i saj Gomez Carrillo, shkrimtar dhe diplomat kishte vdekur, duke e lënë atë fare të re, 26 vjeçare, ndërsa ai ishte piloti i jashtëzakonshëm dhe shkrimtari i njohur... Atë ditë ai nuk i bëri fare komplimente, madje e ngacmoi se ishte e dobët dhe e shkurtër. E zemëruar nga fjalët e tij, ajo kishte bërë të largohej menjëherë por ai e kishte ndaluar. Më së fundi i kërkoi ta merrte me avion bashkë me ca miq dhe ti bënte një shëtitje mbi qytet. Dhe ata shkuan. Dhe rrugës ajo i kishte thënë: «Ndërsa ti je si një ari i dhjamur!»... Por menjëherë ai i ishte lutur: «Atëherë, a nuk do më zbutësh?!... dhe kërkoi ta puthte por ajo e refuzoi. Ishte ende e zemëruar. Atëherë ai i tha se avioni kishte defekt dhe se mund të rrëzoheshin mbi Rio de la Plata... Ishte një shaka, siç bënte gjithmonë dhe kjo Konsuelon e bëri të qeshte shumë. Duke u kthyer në Francë ai i kishte

shkruar një letër prej dyzet faqesh që më pas kishte humbur, ku i kërkonte që të martohej me të. Dhe Konsuelo e kujtonte me mall atë letër përkushtimi: «Ai, kalorësi fluturues, më ofronte gjithë zemrën e tij, emrin, jetën. Më shkruante se jeta e tij ishte një fluturim, se ai donte të më merrte me vete, se më gjente aq të lehtë dhe se besonte tek rinia ime se do mund ti rezistonte surprizave të tij. Net të pagjumta, ndryshime të paparashikueshme, një jetë pa bagazhe me vete dhe asgjë tjetër, veç jeta ime pezull mbi të tijën...»

Humbja e «Princit»

Më 31 korrik 1943. Ekziperi fluturonte mbi Mesdhe dhe tashmë retë e rrethonin ngado. Po i afrohej gjithnjë e më shumë brigjeve të jugut francez. Dhe ja, lidhja me radion u ndërpre. Ora kalonte dhe në pikën e nisjes pritej mbërritja e Ekziperisë si një ditë më parë. Por ai po vononte. Diçka duhej të kishte ngjarë. Vallë e kishin diktuar? E kishin qëlluar? Vallë ishte zënë rob apo kishte rënë në greminat e detit?... Kështu ngrysej nata e po kështu dhe net të tjera pa asnjë shenjë. As nga bateritë gjermane nuk kishte asnjë lajm nëse gjermanët kishin hedhur ndonjë avion amerikan. Ekziperi ishte zhdukur. Të gjithë e kuptuan se ai nuk do të kthehej më. E megjithatë shpresa i mbante. Ishte një shpresë që venitej gjithnjë e më shumë. Më së fundi, dhe Konsuelon e njoftuan për zhdukjen e tij. Muaj të tjerë do të kalonin, në pritje, ankth, pagjumësi, në shpresë se ndoshta mund të kthehej, se ndoshta mund të ndodhte mrekullia.

Franca u çlirua. Më së fundi dhe Konsuelo e kuptoi se e kishte humbur përgjithnjë Princin e saj: «I dashuri im... Po të nisem që kaq larg, me tren, me avion, nën det apo përmes tokës, kam përshtypjen se nuk do mund të arrij deri tek ty. Tonio, Tonito, burri im, biri im, kambana ime, bëj që të rrahin kambanat e mëdha, pasi unë nuk po mbushem dot me frymë. Duke të pritur e bëra gjigande dallgën që të të sjellë deri këtu. Po këputem si gjethet, po bie me shiun. Nuk mund të ecë, nga fakti se pres një çast që të shoh sytë e tu, të rrumbullakë, si lule. A nuk e sheh se unë s’mund ta ujis pemën e festës së Krishtlindjes që ajo të rritet? Burri im i yjeve, unë kam këmbë e duar të vogla, eja të më ndihmosh. Nuk e di si kam ecur që nga fëmijëria deri më sot. Jeta ime ishte një trallisje e madhe. Tashmë flokët e më janë gri dhe kam aq shumë lot në gojë çka do më mjaftonte të pija gjithë jetën time. Përse Tonio, Tonio im, burri im, e keqja dhe e mira ime, qielli dhe ferri im, përse u nise për të mos u kthyer më. Nuk mund ta besoj, oh, nuk dua ta di, ti u nise me avionin tënd më 31 korrik, me një mision lufte dhe nuk u ktheve më. Asnjë lajm nga ty dhe viti po mbaron. Duhet ta pranoj, dhe nëse e pranoj, këtë do ta bëj për të të dashur akoma më shumë, siç do të doja po të rivije. Ashtu si dhe ti do të bëje të njëjtën gjë për mua. O Zoti im me kurorën me gjemba në kokë, ma shkul zemrën, pasi kam shumë dhimbje. Ti e di Tonio që për mua ti ishe gjithçka. Pa ty unë jam një hiç... Tonio im, tani jam vetëm. Ti nuk u ktheve por ti je brenda meje, i përjetshëm, fëmija im, burri im, të kam në krahë si Princin e vogël, ne jemi të pacenueshëm. Të pacenueshmit e vërtetë, ata që janë si ne dhe që janë në dritë, në pastërtinë e krijimit. Lexoj e rilexoj letrën tënde të fundit... Më ka prekur ajo që ti më së fundi e kishe kuptuar Konsuelon tënd të vogël, “penën e artë”, siç e quaje shpesh. Ti më thoje gjithnjë: “Tregomë një histori Konsuelo ime vogël. Nganjëherë kur jam i humbur mes yjeve apo kur nuk e di ku është drejtimi polar apo ajo dritë mbi tokë që më jep sinjale, atëherë them se është Konsuelo që më thërret dhe të siguroj që unë të shoh. Dhe kështu nisem të vij tek ty, atje ku më thua ti. Historitë e tua më udhëheqin...” Më ndihmo o Zot. S’kam asnjë që të dua, që ta pres, që ta përqafoj.

Shtëpia më është bërë e vogël, vetëm dritarja është hapur që qielli mund të hyjë atje ku ai shkoi për të mos u kthyer më. Ma kthe atë Ati im, bëj një mrekulli. Nëse ti do ma kthesh dashurinë e tij, unë do ta kreh, do ta laj, do ta puth dhe bashkë do të vijmë deri tek ty...” Konsuelo shkruante e përhumbur në botën e saj të kujtimeve, të zisë, ku fjalët e ëmbla të Antonios së saj i rivinin në një refren të përditshëm, të përnatshëm dhe ku ai i rishfaqej ashtu i buzëqeshur, në shtrat, në rrugë, duke pirë së bashku një kafe. Vdekja është gjithnjë e dhimbshme por kur nuk e ke atë para sysh, kur nuk e realizon dot vdekjen e njeriut të shtrenjtë, kjo lloj vdekje mbetet enigmatike dhe merr përmasa akoma më të dhimbshme. E vështirë të mbash zinë e njeriut që është pjesë e jetës dhe historisë tënde. Dhe Konsuelo për vite të tëra i kthehej kësaj enigme, kësaj zhdukje të mistershme, kësaj vdekje të pashpallur. Si vallë kishte vdekur? A kishte vuajtur shumë? A e kishte realizuar ndarjen me pjesën tjetër të botës, me dashurinë e tij? Vallë në xhepat e tij a kishin mbetur ende letra të tjera që ai s’kish mundur ti dërgonte drejt saj, si ajo letër kur pak ditë më parë ai i kishte shkruar: «Të falënderoj e dashur që bëre aq përpjekje të mbeteshe gruaja ime. Tashmë që jemi në luftë dhe të humbur në pafundësinë e këtij planeti, si ngushëllim kam veç një yll që është drita e shtëpisë sonë. Zogu im i vogël, mbaje atë të dliërë...» Vallë Princi i vogël i shkretëtirës a e kishte pikëtakuar aviatorin e ëmbël atë çast të goditjes fatale kur binte në errësirën e madhe të natës, të natës së tij të fundit? Konsuelo do ta mbante gjithnjë të shtrenjtë kujtimin dhe veprën e të dashurit të saj. Ajo u kthye të jetonte në Francë, në vendet e saj të asaj dashurie të madhe dhe të përkushtimit ndaj veprës së tij. Ishte ajo që merrte pjesë në shumë veprimtari në kujtim të Ekziperisë, siç shkruan dhe në shënimet e saj të botuara më pas «Kujtimet e trëndafilit». Në vitin 1964, ajo pikturonte në atelieron e mikut të saj Salvador Dali, të cilin e kishte njohur në New York, në fundin e luftës. Dhe në tablotë e saj ishte gjithnjë portreti i Tonios së saj.

Edhe sot, kur qëndroj të kundroj retë, kur vështrimi më endet në qiell, ndodh të kujtohem për Ekziperinë dhe të imagjinoj udhëtimet e Princit të vogël, atë aventurë të bukur galaksie, por që në fund të fundit është vetë bota njerëzore e rruzullit tonë. Ndodh gjithashtu që shpesh të kaloj nga shtëpia parisiane e tij, nga ajo ndërtesë “haussmaniane” në Parisin VII, ku një pllakë përkujtimore ballë kupolës së artë të kishës Saint-Louis në Invalides, u tregon turistëve se aty ka jetuar Antoine de Saint Exiperi... E mua, duke parë gjithë këto, më kujtohet një poezi e nënës së tij, e cila e kuptoi që ai s’do të kthehej më dhe ato ditë të lirisë së Francës, kishte shkruar një lloj elegjie që të vret shpirtin:

Ngado e kërkoj fëmijën tim dritën që linda që klitha për ta nxjerrë në jetë dhe ende sot unë klith sepse nuk di asgjë për të asnjë lajm, as dhe një varr e tillë ishte uria e tij për dritën sa ai u bë pelegrin i yjeve. O pelegrin i qiellit a mbërrite në lëndinat e Zotit? Ah sikur ta dija, atëherë do qaja më pak nën shaminë time...

Piloti i luftës Antoine de Saint-Exiperi nuk do të kthehej më kurrë, edhe pse mbeti i pranishëm në shumë, miliona dashuri. Ndryshe nga aventura e tij qiellore, tashmë, nga fundi i detit, ku më së fundi u gjetën dhe pjesët e avionit të tij, ai mund të vëzhgojë gjatë natës qiellin me yje dhe të udhëtojë sërish për të rigjetur Princin e vogël dhe për të parë sërish trëndafilin e tij të dikurshëm.

Një bisedë me Selli Runi

TË DUASH KUFIZIMET E ROMANIT

Gjatë gjithë punës sime, në vend që të shkruaj për personazhet, unë shkruaj për dinamikën. Më duket gjithmonë qesharake kur njerëzit thonë “ky është një personazh interesant” ose “ky është një personazh i mirë”, sepse nuk mendoj se një personazh ka ndonjë vlerë të brendshme

Merve EMRE

Secili prej romaneve të Selli Runit i shkruan një romani që ajo e admiron: Bisedat me miqtë tek Ema e Xhejn Austen; Njerëz normalë tek Daniel Deronda e Xhorxh Eliot; ‘Bota e Bukur’, ‘Ku je’ te Kupa e Artë e Henri Xhejms; dhe Intermezzo te Uliksi i Xhejms Xhojs. Por, ndërsa Runi është njohëse e mrekullueshme e historisë së romanit, nuk është, thotë ajo, mendimi i saj i parë kur fillon të shkruajë. Personazhet e saj thjesht hyjnë në mendjen e saj dhe qëndrojnë atje derisa ajo të ketë kuptuar natyrën e saktë të marrëdhënieve të tyre me njëri-tjetrin. Në Intermezzo, si në romanet që i paraprinë, personazhet e saj - Piter dhe Ivan Koubek, dhe gratë që ata duan - janë shpesh vetë-mashtrules, të gabuar dhe të pandershëm. Qëllimet e askujt nuk janë të pastra. Veprimet e askujt nuk janë të qëndrueshme. Megjithatë, mes këtij lëmshi sekretesh dhe gënjeshttrash, ka, herë pas here, një dritë e mirëkuptimit të ndërsjellë – një triumf i vogël në një botë të krijuar për të gërryer të gjitha shkëmbimet dhe emocionet njerëzore. Është barra dhe kënaqësia e romanit, nga Austen te Runi, që mund t’i gjallërojë këto triumfe dhe botën e pabukur nga e cila ato lindin, për sa kohë që ne vazhdojmë t’i kthejmë faqet. Runi dhe unë u takuam në Dublin, ku më së shumti folëm për romanet, të vjetra dhe të reja. Ne u takuam përsëri më 25 shtator, për një bisedë publike në skenë në Southbank Center në Londër. Përpara se unë dhe Runi të fillonim të flisnim, ajo dha një deklaratë të shkurtër, duke dënuar pushtimin izraelit të Palestinës dhe

vdekjen e civilëve në Izrael, në Palestinë dhe në Liban. Ajo i kërkoi audiencës “të vazhdojë të protestojë, të vazhdojë të flasë, të vazhdojë të kërkojë fundin e kësaj lufte të tmerrshme”. Megjithëse biseda jonë në Londër ishte një vazhdim i shkëmbimit tonë të mëparshëm, fjalët e saj ishin një kujtesë se çdo diskutim për romanin, nuk mund të jetë dhe nuk duhet të jetë i izoluar nga shqyrtimi i historive më të gjata dhe më të gjera - të vdekjes dhe shpronësimit, bukurisë dhe përkatësisë.

EMRE: *Në Dublin ne folëm për romancierët bashkëkohorë, të cilët, me vetëdije, po shkruajnë përsëri drejt historisë së romanit. Ju thatë diçka që më ngeli në mendje: “Shumë shkrimtarë e përbuzin romanin si një formë borgjeze, por unë e dua romanin.” Si e mban dikush atë dashuri për romanin në një kohë dhune të tmerrshme? Më konkretisht, çfarë forme merr ajo dashuri në Intermezzo?*

RUNI: Unë i qëndroj asaj. Më pëlqen romani dhe mendoj shumë për linjën e tij specifike tekstuale. Miku im i madh, Tom Morris, është një shkrimtar fantastik i tregimeve të shkurtra dhe ai shpesh thotë se shkrimtarët e tregimeve të shkurtra pyeten për formën, por romancierët thjesht pyeten se për çfarë kanë të bëjnë romanet e tyre. Ne priremi të harrojmë se romani nuk është thjesht një tekst i madh dhe i gjatë. Kur themi se është një formë borgjeze, ajo që nënkuptojmë është se ajo u shfaq në të njëjtën kohë me shfaqjen e kapitalizmit industrial dhe dokumentoi një lloj psikologjie, një lloj individualiteti që prodhoi dhe bëri të

mundur ai moment historik, që ishte në atë kohë, një subjektivitet borgjez. Tani, në shekullin e njëzet e një, shumica e romaneve janë shkruar nga njerëz që duhej të punonin për jetesën, të cilët nuk jetonin vetëm nga të ardhurat pasive, të ardhurat nga kapitali dhe shumica e protagonistëve të romaneve në mënyrë të ngjashme nuk jetojnë nga pasuritë e fermerëve të tyre qiramarrës, siç bënin shpesh protagonistët e romaneve të shekullit të nëntëmbëdhjetë. Si mund të punojnë romancierët bashkëkohorë në bisedë me atë linjë tekstuale, t’i përgjigjen, ta përmbysin atë, ta bëjnë atë më të gjerë ose të ndryshojnë llojet e subjektivitetit që është në gjendje të dokumentojë?

EMRE: *Dashuria e romanit, pra, jo vetëm që i jep më shumë jetë, por e lejon atë të përfaqësojë mundësi të ndryshme për jetën?*

RUNI: Të thuash e “ringjalli atë” mund të mos jetë e drejtë, sepse prej kur romani nuk ishte energjik? Ka qenë gjithmonë një formë e gjallë, por unë mendoj se, pas periudhës moderniste, kishte sfida serioze që romani u përpoq t’i përballonte. “Shkrimtarët postmodernë” dolën me përgjigje magjepsëse, por mendoj se sfidat mbeten. Pyetjet e bëra nga romani modernist janë pyetjet të cilave ne si romancier bashkëkohorë po përpiqemi t’u përgjigjemi ende. Të duash romanin është paksa si një dashuri rebele, si reagimi i një adoleshenti ndaj dashurisë së prindërve të tyre.

EMRE: Një dashuri gjysmë e mbytur.

RUNI: Po, duhet të ndihesh i rrethuar nga kufizimet e tij që ta duash vërtet, të ndihesh i emocionuar prej tij. Më pëlqejnë kufizimet e romanit. Më pëlqen t’i ndiej ata duke më shtypur ndërsa përpiqem të afrohem me personazhet e mi.

EMRE: *Një përgjigje ndaj valorizimit të subjektivitetit individual është të shkruash për diadat. Romanet tuaja të mëparshme janë fokusuar shpesh në një çift të rrethuar nga miqtë. Intermezzo përmban dy vëllezër të rrethuar nga të dashuruar. Lexuesit e romaneve për çiftet e dinë se çifti do të hasë disa pengesa të parashikueshme narrative dhe komunikuese. A do ta bëjnë apo nuk do ta bëjnë të funksionojë? A mund të arrijnë të kuptojnë njëri-tjetrin? Por forma që merr një histori për vëllezërit është më pak e qartë, përveç nëse, domethënë, ju jeni veçanërisht të dashuruar pas historisë së Kainit dhe Abelit. Si hap diada e motrës mundësi të ndryshme për marrëdhënie në roman?*

RUNI: Gjatë gjithë punës sime, në vend që të shkruaj për personazhet, unë shkruaj për dinamikën. Më duket gjithmonë qesharake kur njerëzit thonë “ky është një personazh interesant” ose “ky është një personazh i mirë”, sepse nuk mendoj se një personazh ka ndonjë vlerë të brendshme. Çdo person është në thelb interesant, por në një roman, ajo që i jep fuqi një personazhi është marrëdhënia e tyre me të tjerët dhe si ndryshojnë ato marrëdhënie. Prejardhja tekstuale e romanit më magjeps, por kur ulem për të shkruar në dokumentin tim në Word, do të ishte gënjeshtër të thuash se mendoj

për të. Ajo që unë mendoj është që unë e kam këtë djalë dhe ai ka një vëlla. Dua të di se si u rrit dhe si ndryshoi marrëdhënia e tyre gjatë fëmijërisë së tyre. Dua të di se çfarë lloj presionesh ka ushtruar mbi ta. A ndihej njëri prej tyre nën hijen e tjetrit? A e kishin inat njëri-tjetrin? A e donin vërtet njëri-tjetrin? A e ka idolizuar vëllai i vogël të madhin? Unë u dashurova me këta personazhe. Çdo roman që kam shkruar ka qenë ai proces i rënies në dashuri me këta individë totalisht fiktivë dhe, në këtë mënyrë, marrëdhëniet e tyre bëhen tematikë.

EMRE: Ne presim që të dashuruarit të mos flasin të njëjtën gjuhë që nga fillimi. Presim që mes tyre të ketë keqkuptime. Por, vëllezërit e motrat priren të mendojnë, të paktën kur janë më të vegjël, se mes tyre ekziston një lehtësi komunikimi dhe një stabilitet që do të vazhdojë. Një nga gjërat që më duket interesante për Intermezzo është se si i lidh problemet komunikuese të formës së çiftit me ato që dalin midis vëllezërve dhe motrave ndërsa rriten.

RUNI: Më pëlqejnë problemet e komunikimit. Ata gjithmonë paraqesin njëja fërkrime që unë të ndihem e tërhequr në një skenë, kur ka një rrëshqitje midis asaj që dikush po përpiqet të thotë, ose ndihet i aftë të thotë, dhe asaj që personi tjetër dëshiron të dëgjojë ose është i aftë të dëgjojë. Është interesante që thoni se me të dashuruarit ka një pritje të keqkomunikimit, por me vëllezërit e motrat ka një pritje për njohuri, sepse keni pasur një fëmijëri së bashku. Unë mendoj se njerëzit shpesh kanë role fikse brenda dinamikës së familjes. Nuk dua të them që njerëzit futen në grackë – nuk është domosdoshmërisht një gjë negative – por, për shembull, vëllai ose motra më e vogël do të jetë gjithmonë vëllai ose motra më e vogël. Për mua, ishte interesante të mendoja se si ndryshojnë ato dinamika kur vëllai ose motra më e vogël, e cila ka qenë gjithmonë foshnja, dhe në të vërtetë është dhjetë vjet më e vogël se vëllai i tij i vetëm, më i madh, tani është vetë një i rritur. Si mund ta konceptojë ai veten si një i rritur brenda njësisë së tyre familjare? Sa hapësirë mund t’i lërë vëllai i tij që ai të jetë i rritur më vete? Dukej sikur kjo ishte një njësi familjare ku njerëzit e kishin etiketuar veten dhe njëri-tjetrin në raport me njëri-tjetrin, dhe ata nuk po shihnin pjesët e njëri-tjetrit, madje as të vetes, që nuk përshtateshin brenda atyre roleve. Ndoshta një proces analog vazhdon mes të dashuruarve apo mes miqve më të mirë, por me familjet, dinamika vendoset që në moshë kaq të hershme, saqë bëhet edhe më e vështirë të dalësh.

EMRE: *Më rikujto, a je një fëmijë i*

mesëm?

RUNI: Po, jam një fëmijë i mesëm.

EMRE: *Kjo ndjehej për mua, një fëmijë i madh, si një përgjigje shumë e mesme. Ju thoni se nuk dëshironi të përdorni fjalën e bllokuar, por e përdorni atë fjalë në Intermezzo. Personazhet tuaja janë të bllokuar në mënyra të veçanta të të qenit. Ajo që i çliron nga rolet e tyre është riorganizimi i formës së familjes dhe format e shumta të pikëllimit që rezultojnë - pikëllim për humbjen e babait të tyre, pikëllim për jetën që kanë jetuar, ndoshta keq, pikëllim për jetën që nuk mund ta jetojnë kurrë, pikëllim për jetën që njerëzit e tjerë nuk do të mund ta jetojnë kurrë. Teksa po lexoja romanin, kuptova se nuk e kuptoja plotësisht se çfarë është pikëllimi. A është një ndjenjë e qëndrueshme, si brenga (mërzitja)? Apo është një mënyrë për të perceptuar të shkuarën, në lidhje me të tashmen, si të pakthyeshme? Si e menduat atë teksa po shkruanit?*

RUNI: Gjithçka që po përshkruani dukej si pyetjet që po përpunoja në libër. Familjet ngecin në role të caktuara, por çfarë bëhet e mundur kur një nga ato role mungon papritur - në këtë rast, për shkak të vdekjes së një anëtarë të familjes? Ka njëfarë faji dhe sikleti kur kuptoni se formimet e reja familjare janë të mundshme sepse ky person i dashur nuk është më aty dhe hapësira që lë mungesa e tyre—ndoshta nuk doni ta plotësoni? Këto pyetje ia bëja vetes si autore, por po ia bëja krahas personazheve, sepse edhe ata po luftojnë me ta. Në rastin e vëllait të madh, Piterit, ai gjithashtu është i pikëlluar për një jetë që nuk arriti ta jetonte. Kur ishte në të njëzetat, një ngjarje shumë domethënëse ndryshoi trajektoren e marrëdhënies së tij me partnerin e atëhershëm dhe ndryshoi jetën që ata të dy kishin planifikuar të bënin. Ka një kuptim në të cilin ai nuk e ka bërë – hezitoj të them se ai nuk është marrë me ato ndjenja, sepse kush mund të merret ndonjëherë me ndjenjat? Unë as nuk e di se çfarë do të thotë. Por ato ndjenja janë aty, dhe humbja e babait të tij e shtyn atë në spirale - të përjetojë një keqardhje të çmendur, keqardhje spirale. Ai nuk mund të besojë se koha vazhdon të kalojë, dhe kjo është jeta e vetme që ekziston në këtë tokë. Ka një cilësi të trishtueshme në pikëllimin e tij. Për vëllain e tij më të vogël, është ndryshe, sepse ai ka humbur një prind në një moshë shumë më të re, përpara se të ndjejë se shumë dyer të jetës janë mbyllur pas tij. Ai po kalon në moshën e rritur - ky është një lloj tjetër procesi i pikëllimit. Ai ndihet i tronditur kur kupton se babai i tij nuk do ta njohë kurrë atë si një burrë të rritur.

EMRE: Nuk duhet të pendoheni për ngjarjet e jetës suaj për të pikëlluar kalimin e kohës. Shpesh ndihem sikur dua më shumë jetë – jo një jetë ndryshe, vetëm më shumë nga ajo që kam. Ndihet i pangopur ose i llastuar. Nuk e di nëse pikëllimi është fjala e duhur për ta përshkruar këtë, por duket sikur një gjë që na lejon romani të bëjmë është të imagjinojmë më shumë jetë për veten tonë.

RUNI: Unë hezitoj të futem në psikologjinë time, por jam e vetëdijshme se për mua shkrimi i romaneve është një mënyrë për të parandaluar ose mohuar kalimin e kohës. Vitet që kalova për këtë libër kaluan dhe nuk mund t’i kthej kurrë, por librin e kam. Është sikur e kam ruajtur atë kohë në një kavanoz, sikur nuk mund të më largohet kurrë, sepse është atje. Ka një ndjenjë të derdhjes së jetës në romane dhe ndjenjës sikur mund të jetoj jetën e personazheve të mi. Më jep një portë për të dalë nga bota ku koha kalon, siç ndodh për të gjithë ne, në një botë ku mund të kontrolloj kalimin e kohës. Kronologjia e librit shkon prej shtatorit deri në dhjetor të një viti të vetëm, dhe kur po e shkruaja - m’u deshën rreth tre vjet për ta shkruar - shpesh ngatërroheshja se çfarë kohe të vitit ishte në jetën reale. Do të isha në tetor me personazhet e mi, por në fakt ishte maj. Pyes veten nëse është e zakonshme për shkrimtarët e tjerë - diçka pak e furishme për dëshirën për të ruajtur jetën, për të mos lejuar që kjo të ikë dhe të mos kem asgjë për të treguar për të, të mos kem kaluar tre vjet dhe të mos kem prova se kisha ide dhe përvojat. Harroj se jetoj në një botë ku nuk e diktoj shpejtësinë me të cilën kalon koha - ajo kalon në mënyrën normale për të gjithë.

EMRE: Ndoshta ka diçka më normale në përpjekjen për të kontrolluar kohën tuaj sesa për të pranuar kohën e mbajtur nga bota e industrializuar? Më kujton një skenë në Intermezzo ku Ivani shkon në shtëpinë e nënës së tij, dhe burri i nënës së tij dhe fëmijët e tij janë të patolerueshëm për Ivanin, pjesërisht për shkak të asaj që blejnë dhe si punojnë - domethënë se si e kalojnë kohën e tyre. Teksa po largohet nga shtëpia, ai mendon se nuk ka asgjë të keqe me të, se ai është normali dhe se njerëzit që i përshtaten mirë kësaj bote janë ata thellësisht jonormalë, të parregulluar.

RUNI: Kam përdorur fjalën normale në titullin e një libri. Do të doja të mos e kisha përmendur. Është sikur e kam humbur atë nga leksiku im, gjë që është turp, sepse është një fjalë që e përdor shumë dhe—pse e përdor kaq shpesh? Sepse më intereson ajo që konsiderohet normale. Kjo është diçka që shfaqet në Intermezzo,

në kuptimin që ka marrëdhënie shoqërore dhe marrëdhënie intime që nuk përshtaten mirë në kategori që ne do t’i konsideronim norma(le) shoqërore. Dëshira për të qenë vende normale kërkon nga ne që shpesh mund të ndihemi të patolerueshëm. Për shumë prej personazheve në romane, këto kërkesa janë të padurueshme intensive. Në të njëjtën kohë, normaliteti është një mënyrë e përkatësisë në një komunitet të caktuar, në një vend dhe kohë të caktuar. Kjo është diçka për të cilën interesohen personazhet e mi, dhe diçka për të cilën më intereson gjithashtu - të jem në një vend me njerëz të veçantë, të njëjtët njerëz dhe t’i shoh shpesh, dhe të jemi mësuar me njëri-tjetrin, duke jetuar në komunitet me të tjerët. E vlerësoj shumë, por vjen me një parim normativ. Si e balanconi dëshirën për të qenë pjesë e përkatësisë, për të qenë pjesë e një komuniteti që e bën jetën kuptimplotë dhe dëshirën për t’i rezistuar përpjekjes së vazhdueshme për të normalizuar marrëdhëniet?

EMRE: *Një mënyrë për të arritur ekuilibrin na vjen përmes lojërave. Ivani luan shah. Piteri është avokat. Të dy luajnë lojëra shumë të formalizuara me rregulla të ngurta, me fitues dhe humbës të qartë. Epigrafi juaj, nga Hetimet Filozofike të Wittgenstein, më bëri t’i kushtoj vëmendje mënyrës se si të gjithë personazhet tuaj flasin për lojërat, shumë prej të cilave janë më pak të qarta. Ata i luajnë veçanërisht ato që Wittgenstein i quajti lojëra gjuhësore, duke testuar me vetëdije përdorimin e gjuhës dhe veprimet në të cilat ajo është endur - veçanërisht, për personazhet tuaja, veprimin e dëshirës ose ndjenjës së dëshiruar. Po mendoja për Ivanin që pyeste veten se çfarë do të thotë kur njerëzit thonë se dikush është “një grua e mirë” dhe për reflektimin e përfshirë në mënyrë komike të Margaretit për përdorimin e saj të fjalës pasionante kur ajo flet me Ivanin. Unë po mendoj gjithashtu sesa shumë mënyra ka që personazhet e tu të thonë “dreq” ose të thonë “të dua”. Ka një metabolizëm të plotë në këtë roman të filozofisë së gjuhës së zakonshme, që ndihet i ri në punën tuaj. Nga erdhi?*

RUNI: Unë kam hasur gjithmonë pengesa në një moment kur shkruaj një roman. Mund të jetë e përafërt, dhe iu afrova fundit të këtij libri dhe nuk e dija se si përfundoi libri. Po shkruaja, po rishkruaja dhe rishkruaja shumë skena që nuk më dukeshin si duhet, dhe më pas, për disa arsye, fillova të lexoja atë që ju i quani filozofët e gjuhës së zakonshme. Lexova disa J. L. Austin dhe Margaret MacDonald dhe arrita në veprën e mëvonshme të Wittgenstein. Përfundova duke lexuar Hetimet Filozofike dhe, pasi e lexova, ndjeva se dija të mbaroja Intermezzo-n.

HEJZA

Kur e mbylla librin, mendova, e kuptoj atë që po përpigëm të bëj tani. Personazhet e mi po luanin lojëra gjuhësore dhe po përpiqeshin të kuptonin rregullat e lojërave gjuhësore të njëri-tjetrit gjatë gjithë rrugës së romanit. Leximi im i Hetimeve më ndihmoi ta shihja këtë më qartë, ose ta ndiqja atë me më shumë pasion. Më dha një mënyrë të re të të menduarit për gjuhën që bazohet në relacion. Kur thua diçka, duhet të ketë dikë të cilit ia thua. Përndryshe, nuk ka asnjë kuptim. Gjuha fiton kuptim nga personi që po e shqipton dhe personi që po e merr atë shprehje. Për mua ishte magjepsëse të rikthehej gjuha në dinamikë relacioni. Kjo është ajo për të cilën më ka interesuar, që nga libri im i parë e deri te ky – thelbi i gjërave në raportin e tyre me gjërat e tjera, jo në vetë sendin.

EMRE: *Ka shumë momente në Intermezzo kur personazhet reflektojnë me kujdes mbi atë që po thonë - jo vetëm fjalët e tyre, por edhe tonin, gjestet, kontaktin me sy dhe kohën dhe vendin në të cilin po flasin. A ju bëri leximi i Hetimeve Filozofike të mendoni ndryshe për mënyrën se si e keni strukturuar dialogun midis personazheve tuaja, apo cilat mund të jenë aksionet e dialogut?*

RUNI: Po, dhe një nga gjërat e tjera interesante rreth Hetimeve Filozofike është se Wittgenstein përdor shumë dialog fiktiv në të. Shpesh, ai bën një pikë dhe më pas paraqet një citim fiktiv nga dikush që nuk pajtohet me të. Pastaj ai do t’i shpjegojë atij personi pse në fillim kishte të drejtë, ndonjëherë duke u zemëruar me atë person, edhe pse ai i shpiku ato. Kjo është ajo që bëj. Unë sajoj njerëz të rremë për t’u çmendur gjatë gjithë kohës. Ndërveprimi i dialogut në Wittgenstein funksionon drejt një fundi filozofik, dhe unë pyesja veten, si mund ta bëja këtë për një fund romancier? Personazhet e mi acarohen me njëri-tjetrin, dhe ndonjëherë kjo është për shkak se ata janë duke luajtur lojëra të ndryshme. Një personazh mendon se janë të përfshirë në një lloj bisede të caktuar. Personazhi tjetër i atribuon një rëndësi të ndryshme asaj që thotë ai personazh, sepse ata e kanë keqkuptuar lojën që po luhet, ose po përpiqen të luajnë një tjetër.

EMRE: *Momenti kur dy persona “fitojnë” një lojë gjuhësore është një moment mirëkuptimi reciprok. Ashtu si loja, reciproke është një fjalë dhe ide që përsëritet në të gjithë Intermezzo. Henri Xhejms shpesh e përdor atë term për të treguar momentin kur subjektiviteti shndërrohet në ndërsjbjektivitet, ndërgjegjja në ndërgjegje të përbashkët - ose, siç e shprehni ju në Intermezzo, kur “mendimet e dy njerëzve ndërveprojnë”. Reciprociteti më magjeps sepse është një formë mendimi që nuk përshkruan përmbajtjen e mendimit. Njerëzit mund të jenë reciprokisht të tërhequr dhe reciprokisht përcmues. Mirëkuptimi i ndërsjellë mund të çojë në seks. Mund të çojë në largim. Çfarë funksioni luan reciprociteti në romanin tuaj?*

RUNI: Pjesa më e madhe e jetës së Piterit dhe Ivanit është strukturuar nga ndjenja se është e mundur të fitosh në jetë, dhe nëse ata thjesht përpiqen më shumë, dikush do t’u japë atyre një medalje ari dhe do t’u thotë: “Ti je kampioni”. Kjo lëvizje ka qenë shkatërruese dhe gjithashtu, në disa raste, u ka dhënë atyre vullnetin për të jetuar. Reciprociteti e ndërlikon atë paradigëm. Në vend që të ketë një fitues dhe një humbës në një ndërveprim, mënyra e vetme për të fituar është kur fiton edhe personi tjetër. Fitorja vetëm mund të ndahet. Nëse nuk e ndani, askush nuk fiton. Reciprocitetiulet në siklet si me Ivanin ashtu edhe me Piterin. Ata duhet të përshtaten me idenë se është e mundur të gjejnë terren të ndërsjellë. Për të dyja, është më e lehtë të bëhet me gratë. Ata janë më të hapur për të gjetur reciprocitetin kur ai është i ngjyrosur nga një ndjeshmëri erotike dhe romantike. Kur bëhet fjalë për përpjekjen për të gjetur reciprocitet me njëri-tjetrin, ata luftojnë, dhe ndonjëherë reciprociteti që gjejnë

është zemërim i dhunshëm. Ata zbulojnë se kanë përbuzje dhe urrejtje të ndërsjellë për njëri-tjetrin, dhe, siç thoni ju, kjo është gjithashtu një formë reciproke. Nuk është një gjë ekskluzivisht pozitive. Ivani bëhet i vetëdijshëm që herët në marrëdhënien e tij me Margaret se ai nuk po luan më një lojë shahu ku po përpiqet të mposhtë kundërshtarin e tij. Është një lloj loje krejt tjetër.

EMRE: *Ndoshta është më e lehtë të gjesh një reciprocitet pozitiv në marrëdhëniet e tyre romantike me gratë, sepse seksi nuk kërkon gjuhë. Momentet e erotizmit të lartë në roman shpesh përshkruhen si momente të “inteligjencës së kafshëve” ose “kënaqësisë së thellë të kafshëve”. Personazhin më tërheqës në roman e gjeta Aleksei, kamxhiku, në prani të të cilit ndjeva të njëjtën kënaqësi që ndjen Ivani me Margaretën. Cili është roli i inteligjencës së kafshëve në botën e lojërave gjuhësore?*

RUNI: Kur takojmë Ivanin për herë të parë, ai mendon për marrëdhënien midis mendjes dhe trupit dhe mendon: “Është mirë të kesh mendje, por të kesh një trup? Thjesht e tërhiqni kudo, është ky thes dhe është e tmerrshme.” Për Ivanin, ka këtë ndjenjë se ai është mendja e tij dhe se trupi i tij është një fakt fatkeq i pranisë së tij në botë. Gjatë gjithë romanit, kjo bëhet më e ndërlikuar për të. Pjesërisht është e komplikuar nga erotika, sepse ai përfshihet në një marrëdhënie seksuale intensivisht pasionante dhe të kujdesshme, gjë që e detyron atë të pranojë se të kesh një trup ka përfitimet e veta dhe se ato nuk janë të ndara mirë nga kënaqësitë e mendjes. Ndjenja e vetëbesimit është njëlloj e gjallëruar nga trupi, ashtu siç është gjallëruar nga vetëdija, ose ajo që ne do të mendonim si ndjenja. Problemi mendje-trup është interesant për mua, sepse kur shkruaj romanet e mia, ndihem sikur jam një tru lundrues. Harroj se ekzistoj fizikisht. Unë jam një dokument Word. Mund të jetë një tronditje për mua të shoh reflektimin tim - jo se jam e tronditur nga ajo që dukem, por që dukem si çdo gjë fare. Është e çuditshme të ekzistosh ndërkohë që mendoj se po notoj në eter me këta personazhe. Mendoj se interesimi im për këtë problem shpjegon edhe rishfaqjen e kafshës. Nuk e kuptova që e kisha bërë këtë deri tani, por në një moment Naomi thotë: “Burrat janë qen” - por qeni është personazhi më i bukur në roman! Ai jep një - unë do të thosha “pafjalë”, por në një roman, asgjë nuk mund të jetë pa fjalë. Ai është një artefakt i përbërë tërësisht nga fjalë, por si qen nuk mund të shprehë fjalë. Doja të kapja ndjenjën e ndjesive thjesht fizike ose shkëmbimeve thjesht fizike, si shikimi në sytë e një qeni ose qëndrimi me një kafshë në heshtje. Si e kuptoni këtë, si romancier, kur i drejtoheni vetëm gjuhës? Kjo është një sfidë interesante filozofike, po ashtu edhe teknike.

EMRE: Duke u kthyer te Wittgenstein, pjesa II e Hetimeve Filozofike fillon duke pyetur veten nëse një qen nuk mund të flasë, mund të ndiejë shpresë.

RUNI: Po, dhe “A mund të gënjejë një qen?” është një pyetje tjetër që ai bën. Shumë personazhe në Intermezzo thonë gënjeshtra, siç bëjnë shumë njerëz në thurjen e jetës sonë. Por një qen nuk mundet, siç na thotë me kaq mençuri Ludwig. Qeni bëhet një fener i ndershmërisë së pastër, e cila nuk është gjithmonë mirësi e pastër. Ndonjëherë qeni juaj endet larg kur keni nevojë për rehati. Qentë nuk ofrojnë vetëm dashuri dhe kujdes - ka diçka tjetër, e animuar nga paaftësia për të qenë të pandershëm. Një qen është gjithmonë i singertë, dhe kjo ishte një prani interesante në faqe në krahasim me personazhet e mi të pandershëm njerëzorë.

EMRE: *Romanet tuaja ndonjëherë klasifikohen si romanca, në kuptimin modern të romancës komerciale. Por ideja e lojës gjuhësore lidhej për mua me një ide më të vjetër të romancës magjike, në të cilën njerëzit që nuk janë të përshtatshëm*

për botën e tyre, zakonisht një botë mesjetare, shqiptojnë një kombinim të veçantë fjalësh në një rend të caktuar, dhe papritmas bota e tyre ndryshon. Është një qasje e qartë fetare ose shpirtërore ndaj fuqisë së fjalës. A ka ndonjë ndryshim për ju midis transformimeve që ofron arti dhe transcendencës që premtan feja?

RUNI: E rritur në Irlandë në vitet nëntëdhjetë, kisha një arsimim katolik. Kam ndjekur shkollën fillore dhe të mesme katolike. Shumë nga formimi im më i hershëm i botës - dhe idetë e mia se si të lexoja dhe çfarë ishin librat dhe cilat ishin historitë - ishte zhytur thellë në idetë e krishtera, dhe veçanërisht idetë katolike. Edhe sikur të doja, do ta kisha të vështirë ta zgjidhja plotësisht idenë time të tregimit, apo edhe kërkimin e së bukurës artistike, nga ideja e Zotit dhe hyjnores.

EMRE: *Pse mendoni se duhet?*

RUNI: Një pjesë e arsyes është sepse unë jam jashtëzakonisht kritike ndaj faktit që sistemi arsimor irlandez është ende kaq institucionalisht fetar. Mendoj se kjo është e papërshtatshme për një shtet bashkëkohor. Ka një kuptim në të cilin, duke kritikuar atë sistem, unë dua të kritikoj sesa të ndërthurura ishin ato ide në arsimimin dhe edukimin tim. Por do të ishte e pandershme të thosha se me të vërtetë kam dashur ose jam përpjekur të heq ndërthurjen midis kërkimit të së bukurës dhe një ideje të transcendencës që mund të quhet hyjnore ose fetare. Mendoj se përvoja e artit lë një mbetje që shkon përtej asaj që mund të kapet në terma kritikë ideologjikë. Çfarë është ajo mbetje, atëherë? Mund ta quash magji. Ose mund të flisni për të në terma veçanërisht fetarë, dhe shumë shkrimtarë e bëjnë këtë. Më intereson mungesa që ka mbetur në linjën tonë tekstuale nga zhdukja e praktikës fetare. Sigurisht, kur flasim për forma narrative që i paraprinë romanit, si romanca e oborrit Le morte d’Arthur, të cilën e doja shumë, e gjithë kjo linjë tekstuale u krijua rreth parimit qendror organizues të figurës së Zotit. Pasi ajo figurë është bërë mungesë, që për shumë prej nesh është bërë, ajo mungesë bëhet interesante sociologjikisht, politikisht dhe estetikisht. Më parë, kërkimi i së bukurës na rrëfehej në terma të perëndishmërisë. Çfarë është ajo ndjekje tani? A është thjesht zbukurim? Nëse po, ndihet e kotë. Më duhet t’i them vetes se është diçka më shumë se kaq. Mendoj se kjo është pjesë e arsyes pse librat e mi kthehen në idenë e fesë, për shkak të interesit tim për ato mungesa, por edhe sepse dua të eksploroj se çfarë ndihet si fuqia transhendente e së bukurës për të ndryshuar jetën tonë. Kjo ishte pyetja motivuese pas Botës së Bukur, Ku je - titulli e përmbledh atë. Unë kam folur për angazhimet e mia ideologjike – si e shikoj botën bashkëkohore përmes një lente marksiste dhe përmes thjerrëzës së ndryshimit të klimës, dhe se si ndihem sikur po shkojmë drejt një katastrofe që drejtohet nga stili ynë i jetesës konsumatore. Krijon gjithashtu këtë kulturë jashtëzakonisht shterpë vizuale, pa shpirt, pa jetë. Ajo që unë do të doja të zhvilloja është një estetikë e antikonsumerizmit, një estetikë që është kundër blerjes dhe që mund t’i rezistojë peshës ekstreme të mullirit kapitalist të prodhimit të përmbajtjes. Unë dua të luaj çfarëdo roli të vogël, të grimcuar që mundem në zhvillimin e atij programi estetik, në krijimin e diçkaje të bukur që i thotë jo konsumizmit, disponueshmërisë, rritjes së pafundme dhe që është në përputhje me një projekt politik, edhe nëse nuk është në vetë politike.

EMRE: *Pse mendoni se krishterimi mund të rehabilitohet, por jo kapitalizmi?*

RUNI: Arsyeja që unë nuk mendoj se kapitalizmi mund të rehabilitohet është sepse ne kemi vetëm një planet për të jetuar dhe po mbarojmë burimet që fuqizojnë sistemin kapitalist. Ne nuk mund të vazhdojmë të plaçkitim tokën. Në traditën marksiste, e cila fillimisht nuk ishte një traditë intelektuale ekologjike,

ka arsye të tjera të mira pse nuk mendoj se sistemi kapitalist është i qëndrueshëm si një mënyrë e organizimit të veprimtarisë njerëzore. A mund të rehabilitohet krishterimi? Është e rëndësishme të jesh, dhe unë jam, shumë kritike ndaj fesë së institucionalizuar. Nuk është aspak se dua të rehabilitoj imazhin e prishur të institucioneve të krishtera. Por unë mendoj se besimi fetar - dhe jo vetëm besimi fetar i krishterë - përfshin tradita të pasurisë së pamasë intelektuale dhe filozofike. Ka një bukurì në ato prejardhje që kanë ende shumë për t’i dhënë romancierit dhe shumë e shumë njerëzve për të cilët feja është një pjesë qendrore e jetës. Nuk mendoj se kemi mbaruar së mësuari mësimet që mund të na mësojnë traditat fetare, edhe pse përpiqemi të mbajmë gjithmonë në mendje aftësitë tona kritike.

EMRE: *Më pëlqen ideja që të të përshkruaj si një shkrimtare e romancës së krishterë në gjuhën e zakonshme. Më pëlqen ai dallim zhanri më shumë se disa nga kategoritë e tjera që përdoren për të përshkruar veprën tuaj - një shkrimtare e romaneve mijëvjeçare, për shembull, ose një shkrimtare e autofiksionit, që është një kategori krejtësisht e çuditshme, por me të cilën njerëzit duken të lidhur. Ata janë gjithashtu të lidhur me idenë se jeta juaj - dhe jo jeta imagjinative që përshkruat, por një lloj logaritje e mirëfilltë e jetës suaj - është në këto romane. Unë jam e hutuar nga kjo dëshirë, sepse mendoj se ajo shfaq një lloj dëshira të fuqishme për një rikalibrim të marrëdhënies midis trillimit dhe realitetit. Për çfarë bëhet fjalë?*

RUNI: Për çfarë bëhet fjalë? E pyes veten këtë, sepse njerëzit besojnë ose duan të besojnë se librat e mi janë nxjerrë nga jeta ime. Më bën të mendoj, sa e zënë mendon se jam? Për mua më duket buddallallëk, por kur protestoj dhe them: “Librat e mi janë krejtësisht të trilluar dhe nuk i nxjerr nga jeta reale”, më vjen e qeshura nga publiku, sikur ata mendojnë se po bëj shaka. Shumë nga shkrimtarët, puna e të cilëve më emocionon vërtet – shkrimtarë si Sheila Heti apo Ben Lerner apo Annie Ernaux – po punojnë në atë që ju mund ta quani autofiksion. Puna e tyre sfidon kufirin midis trillimit dhe kujtimeve ose esesë. Shkalla në të cilën narratori është tërhequr nga personaliteti i autorit është pjesë e përvojës shqetësuese dhe joshëse të leximit të atyre veprave. Dhe gjurmët e gishtërinjve të atyre librave janë aty në punën time. Por, unë mendoj se disa njerëz nuk besojnë se ju mund të gjeni personazhe të trilluar, sepse është një gjë kaq e çuditshme për të bërë. Do të ishte më normale nëse thjesht do të shkruaja për gjërat që më kanë ndodhur, sepse është e imagjinueshme pse një qenie njerëzore do të donte të shkruante për përvojat shqetësuese - si një formë katarsisi, për shembull - dhe më pas ta tregtonte atë si një roman. Ky duket si një proces psikologjik më i besueshëm sesa kur them, “Isha ulur në tren një ditë dhe thjesht mendova, Po sikur një shahist të luante një lojë ekspozite të njëkohshme në një qendër artistike rurale dhe më pas gruaja që punonte atje filloi një lidhje dashurie me të?” Kjo nuk duket si diçka që do t’i ndodhte dikujt, dhe edhe nëse do t’i ndodhte, atëherë nuk do të kalonit tre vjet për të plotësuar çdo aspekt të jetës së tyre. Njerëzit ndoshta duan të besojnë se unë nuk jam aq e çuditshme sa do të duhej të isha për të shkruar librat që kam shkruar. Por unë jam kaq e çuditshme. Unë gjithashtu mendoj - dhe shpresoj që kjo të mos tingëllojë si lajka ndaj vetvetes - që ndonjëherë kur lexon një libër ku personazhet ndihen realë, mendon, epo, ndoshta janë. Ky është një kompliment i bukur për një libër, të mendosh se personazhet janë gjallëruar po aq për lexuesin sa edhe për mua. Kjo është e gjithë ambicia ime. Kur ndihem plot jetë, plot me këtë jetë fiktive që nuk ndodh në botën tonë, por në një botë shumë afër, dua të jem në gjendje t’ia sjell atë dikujt që e merr librin, edhe nëse është thjesht një person. (Theparisreview.org)

Përshtati në shqip: Fitim Nuhiu

NUMRI I ARDHSHËM MË 15 MARS

HEJZA

28 Shkurt, 2025

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Faqosjen dhe dizajnin:
Drian Shala - Shalë

Rruga e Kaçanikut nr.208, Shkup, 1000